

КУЗЕЛДЕР БУТСУН, БОДАЛДАР БОДАРАЗЫН

Республиканың В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театры байырлал шынчи кири каастаттыган. Оң сценазын астында "1921-2001" деп улут саннар, "ТАР-ның 80 чылы" деп улут бижмел...

ТАР-ның үндөзлөп тургустунганын 80 чылынга тураскааткан байырлыг хуралыга киржир дээр кожуннарнын, хоорайларнын делегацияларын кижикчирин, ТР-ның Дээди Хуралнын депутаттары, Президент Администрация-зынын, Чазак Апсардын харысалгалыг ажилдакчылары, республиканың улус ажил-агыйнын бүгү адырларын хой-ниги организациаларнын, төлөөлөкчери, дайынчы, күш-ажылдыг хоочуннары, федералдыг органдар, Россиянын девискээрлеринден, Моолдан чалаткан аалчылар залды долдур олурткан.

Республика Хүнүнге, мал-чыннар Наадымынга, ТАР-нын тургустунганын 80 чылынга тураскааткан байырлыг хуралдын ажитынган чарлап-кан.

Россия Федерациязынын, Тыва Республиканың күрүнө гимнерин күсөткен.

Тыва Республиканың Дээди Хуралнын Даргазы Ш. В. Кара-оолду театрын сцена-зынча чалаан. Шолбан Валерьевич илдерге үнүп келгеш, республика Хүнүнүң, малчыннар Наадымын, ТАР-нын тургустунганын 80 чылынга холбаштыр хуралдын киржикчилеринге байыр чедирип чүве чугаалаан.

Президиум столунче ТР-ның Президентизи Ш. Д. Ооржакты, Россия Федерациязынын Оңза байдалдар яамызынын сайды, Россия-ның Маалыг генерал-полковник С. К. Шойгуну, Россия-нын Маалыг, ийи дакыр олимпий чемпиону А. А. Карелинни, Бурят Республиканың Улустун Хуралнын Даргазы М. И. Семеновту, РФ-тин Күрүнө Думазынын депутаты К. А. Бичелдейни, РФ-тин Улетпур, эртем болгаш технология яамызынын сайдынын оралакчызы А. А. Пивоваровту, РФ-тин Федерация болгаш националдар херектеринин талазы-биле яамызынын сайдынын оралакчызы А. А. Томтосовту ол чалаан.

"ТАР-ның улусчу демократиязындан – амгы үениң демократтыг реформаларынче" деп Күрүнө илеткелни кылгыр-биле Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржакка сөс берген. Илеткелди хуралдын киржикчилери улуг кичээгеллиг дыкнаан. (Илеткелдин долу сөзүгелнин бөгүн үнгөн солугда парлаан).

ТАР-нын тургустунганын 80 чылынын байырлалын белекээр болгаш эртерир организастыг комитеттин даргасынын оралакчызы, ТР-нин Чазак Баштыгынын оралакчызы Ч. Ч.Д. Оолдор оргкомитеттин чоруткан ажылынын дугайында хуралдын киржикчилеринге чугаалап берген. Байырлалга белекелди чорудуп турар үеде улуг хемчээлдиг ажилды кылган. Ылангыя хоорайларын, суурларны чаагайжыдар талазы-биле ажилдаан түннелинде олар аян-шинчи кирген. Эске-даа хой чүдүлери кылганын демдеглээн. Ычангаш байырлалга белекелдиг учурашкан. Кожууннардан 200 ажыг киж, Россиянын Федералдыг төвүндөн болгаш девискээрлерден хой саныг делегациялар бо байырлалга киржи келгенин дынаткан.

Байыр чедирип чүве чугаалаар-биле бир дугаарында бистин чангыс чер-чурттуу-рус Россия Федерациязынын Оңза байдалдар яамызынын сайды, Россиянын Маалыг С. К. Шойгу сөс алган. Россия Федерациязынын Президенти В. В. Путинни Тыва Республиканың чонуга байыр чедирген бижин ол

номчаан. Ону хуралдын киржикчилери динмиттиг адыш часкаашкыны-биле хүлээп алган. Сергей Күжүгетович бодунун яамызынын мурнундан чангыс чер-чурттууларынга изиг байыры чедиргеш, Тыванын чонуга чедишкенин, өөрүшкүнү, аас-кежикти, чаагай калдык-шылды күзөөн. ТР-нин Президентизи Ш. Д. Ооржакка, ТР-нин Дээди Хуралнын Даргазы Ш. В. Кара-оолга РФ-тин Президентизинин болгаш Оңза байдалдар яамызынын байыр чедирген бижиктерин, суй белекти ол байырлыг байдалга тывыскаан.

Тыва болгаш бурат улустарын ажил-агый, чанчылдар, шажын-чүдүлге талазы-биле ниити дөмөлөшкөк, төрөлдөш чүдүлгө хойун, оларнын аразында найралчы акыл-думалыгы харылзаалар шаандан бээр тургустунганын Бурят Республиканың Улустун Хуралнын Даргазы М. И. Семенов байыр чедирген чугаазында демдеглээн. Бо эки чанчылдар, калы ажилдакчыла моон сонгаар улам калбарып ханылаарын ол айтканш, Тыванын чонуга бүгү чүдүлгө экин күзөөн.

Россиянын Маалыг, ийи дакыр олимпий чемпиону А. А. Карелин байыр чедиргеш, республиканын чонуга күш-ажылчы чедишкенин, аас-кежикти, калдык-шылды йөрзөгөн.

Индирде РФ-тин Күрүнө Думазынын депутаты К. А. Бичелдей.

Кайгамчыктыг чараш бойдус чурумалдыг, ажил-ишчи чонуг төрөөн Тыванын чечектелип сайзыраарын, чурттакчы чонун амыдыралы толуг-догаа болурун ол күзөөн.

Красноярск крайнын губернаторунун бирги оралакчызы С. А. Качеров, крайны Хоойлужулдуга хуралын даргасынын оралакчызы А. А. Ромашов олар сөс алгаш, төөгүдөн бээр калы-кожа чурттап келген ийи девискээрнин найралы улам быжыгарынга, кады ажилда-жылгазы калбарырга бүзүрелин илереткенер.

Тыва биле хакас улустарын аразында найрал, кады ажилдакчыла шаандан бээр тургустунган, ол чанчылдар чаа үеде халбарып турарын сеткил ханышкын-биле Хакас Республиканың Чазак Даргазынын оралакчызы В. И. Цыганок демдеглээш, оон херечизи чаа дугурулгага ат салганы болурун айткан. Хакас Республиканың Култура яамызынын сайды, Тыва АССР-ниң културазынын алдарыг ажилдакчызы В. Г. Чаптыков санага үнүп келгеш, кинодан Мергеннин ырын күсөдип, байыр чедирген.

Москва-ның Чазанын са-йды В. И. Мальшкова Тыванын чонуга байыры чедиргеш, оларнын бүгү-ле эгелээш-киннеринге чедишкенин, тайбыч чаагай амыдыралды, аас-кежикти күзөөш,

Москва-ның мэри Юрий Лужковтун байыр чедирген бижин номчаан.

Моолдун Баян-Ульгий аймаанын Ценгел сумундан келген делегациянын төлөөзи школа директору А. Ариуна тыва дылга байыр чедирип чүве чугаалаан. Ол мында дээр: "Шаандан бээр улут Тыванын чедишкенин, ценгел тыялар чоргаарланып турар. Улут Москвадан чедип келген Тыванын адырлыг олгу Сергей Күжүгетович Шойгуну көргөш, тыялар кончуг салым-чаланын улус-тур деп бодап олур мен. Тыва күрүнө үш муң чылда чечекте-лип хөгжүүрүн күзөдим". Бо сестерин хуралдын киржикчилери динмиттиг адыш часкаашкыны-биле уткан. Ценгел тыязы анык уруг А. Ариуна Сергей Күжүгетовичке чөдө бергеш, хол тулуп мендилешкеш, чугаалашкан.

РФ-тин Президент Администрациязынын төлөөзи Н. Н. Киселев, РФ-тин Федерация болгаш националдар талазы-биле яамызынын сайдынын оралакчызы А. А. Томтосов, РФ-тин Улетпур, эртем болгаш технология яамызынын сайдынын оралакчызы А. А. Пивоваров, "Сибирь дугурулгалы" девискээр ассоциациянын мурнундан И. И. Иванов, Россиянын Эртемнер академиязынын Сибирь салбырын көдээ ажил-агый академиязынын академиги П. Л. Гончаров, Россиянын Федералдыг орук албанынын удуртукчузунун оралакчызы И. А. Урманов, Сибириниң шериг округунун командь-лакчызынын оралакчызы П. А. Ярославцев, Забайкаленин девискээр кызыгаар эргеле-линден М. М. Валиев болгаш өскөлөр-даа хуралга байыр чедирип чүве чугаалааннар. Олар ТР-ниң Президентизинин, Чазанын, Дээди Хуралын, республиканың чурт-такчы чонунун адыга чылг сестерин чугаалап, моон сонгаар реформаларны чедишкенин боттандыраарын, күрүнениң сайзыралы дээр күженишкенин ажилдаарын, калдыкшылды, аас-кежикти күзөөн. Ол ышкаш хой саныг суй белектерин берген.

Тыва Республиканың Президентизинге, Дээди Хуралыга байыр чедирген хой саныг телеграммалар федералдыг төптөн, девискээрлерден келген, оларны ТР-ниң Дээди Хуралын Даргазы Ш. В. Кара-оол номчуп таныштырган.

Республиканың улус ажил-агыйнын мурнакчыларынга күрүнө шааналдарын ТР-ниң Президентизи Ш. Д. Ооржак байырлыг байдалга тывыскаан.

ТАР-нын тургустунганын 80 чылынга тураскааткан байырлыг хурал оң-биле долдузган. Байырлыг хуралдын киржикчилери республиканын, Москва-ның, Красноярск-ниң уран чүүл мастерлеринин солун программалыг концертин көргөн.

Таан-оол ХЕРТЕК.

ШЫН

Ниитилел-политиктиг солун

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 95 (16400)

2001 чылдың август 16, четверг

Ат салган шагы 19.00

Садар өртөө 3 рубль.

УЛУГ САЛГАЛДЫН ЖЕРЭЭН УЛАМЧЫЛААР

Тыва Арат Республиканың тургустунганын 80 чылынын байырлалыга тураскааткан байырлыг хуралга Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржактың "ТАР-ның улусчу демократиязындан – амгы үениң демократтыг реформаларынче" деп 2001 чылдың август 14-те

КУРҮНӨ ИЛЕТКЕЛИ

Хүндүлүг чангыс чер-чурттууларым, найыспалдыг аалчылары!

Чонун төөгүзүңге юбилейлиг хүн кылдыр демдеглеттинген хүнде – Тываның күрүнө бооп догуннаанын 80 чылында Республика Хүнүн болгаш малчыннар Наадымы байырлал турар бис. Бо хүн биске байырлал бооп, бистин амыдыралыска ындыг-ла үр эвесте эгелээн болгай. 1991 чылдың апрель 26-да ынчаарда автономнуг турган республиканың Дээди Совети Тыва Арат Республиканың тургустунганын оңза чугула ужуз-дузалыг болганын барымдаалааш, республиканың доктаалы-биле тургустунган.

I.

Улустун эң чаагай чанчылдарын болгаш езулалдарын катап тургустушаан, бис малчыннарнын эрте-бурунгу байырлалын – Наадымын дүрүмчүдүп, хоойлужуткан бис. Мал ажилы – экономиканың чүтлө кол адыры бооп турар эвес, харын бистин эрте-бурунгу чонувустун философиязы болгаш амыдыралдын көрүнүк херечизи бооп турар. Ол дээрже Кижиниң Бойдуз-биле, оон кайгамчык алыи шык шылаалары-биле, арыг сулуг хемнери, бедик дагылары-биле, буурул Саян оргулаажынын ховулары, дириг амыгтаннары болгаш үнүштери-биле байлак Улуг-Хемнин үстүү талазы-биле аяннажып турар. 9 түзүн малвыс-тын дугайында, кайгамчыктыг чарыш аытар-нын, сур-куштуг кыстарнын болгаш оолдарын дугайында чеже ырыларны, үлөгер чуга-ларын болгаш тыштыктарны чогаатпаан дээр! Төөгүже шилчий берген XXI чүс чыл мал

ажылын чорударынга хой өскерилгелерни кылган болбайн ааң, ынчалза-даа эрте-бурунгу бо черниң ээзиниң сагыш-сеткилин өскөрттөөн. Бо үениң дугурунда тыва араттын үүлөзүн хой чүдүлдер таварышкан.

Араттар херөгизин хавыртырынын, колхозтарга болгаш совхозтарга кирип чурттаарынын, курушкан черлерин бодап чокка андарып ажылаарынын, тус черниң мал уксаазын соллурунун, оларны ажаап кадагалаарын нормалаарынын берге чылдарын чурттап эрткен. Оларны 90 чылдарнын реформаларынын уржуктары оюп эрттөөн, ынчалза-даа шылдажып эрткенер.

Эрткен орууусуна хая көрүп база ону бөгүнүгү байдалыс-биле денеп тургаш, реформаларнын түннелинде бистин малвыс ажил-ишчи өнү ээлериниң холдарында мөөнөттингенин демдегел болур бис. Мөөнүнүгү бүгү хевирлеринге мал тударынын кызыгаарлаашкынынын соксаткан. Тараа тарып, ситен кезер черлер, оларлар үзүп бээр норма чок.

Ажил-агыйны чорударынын болгаш өнү хевирин шилчип алыр конститушчу эргени арат малчыннарга берген. Республикада көдээ ажил-агыйнын бүдүрүлгө кооперативтери, күрүненин улуг бүдүрүлгелери, арат (фермер) ажил-агыйлары, аны-буру акционерлиг ниитилелдер, каттыштырган херенгилиг ажил-агыйлар ажилдап турар. Кооперасташкын эгелээн, көдээ ажил-агыйнын бараан бүдүрүлгелери болбаазырадыр улуттуктарын бүдүрүлгелери болгаш барааннар база ачы-дуза чедирер бүдүрүлгелер-биле кады ажилдажылга базымнарын эгелээн.

Амгы үеде продукция бүдүрери чугула-даа болза, ону эки өртөккө садарын, оларны база катап саарылгаже кижирин көдээ чонун барык шуптузу билер апарган. Олар саарылга харылзааларынын дүрүмүн оон негелделерин билчип алырынга өөренип турар. Оларнын продукцияларын чонга херек бооп турарын, аңаа херектел өзүп турарын билчип турар бис. Дүккө, ылангыя өшкү чөөгүңгө, эътке, сүтке, алгы-кеш аймаанга өртөктерин утгадып турарын олар билчип. Тус черге бүдүргөн барааннар Сибирин болгаш чурттуң өске-даа девискээрлеринге адааннажылганы кылчип болур аргалыг апарган.

Бөгүн, Тывада шаандагы үеде ышкаш, бир-ийи муң баш малдыг, техникалыг, магазин четкилерлиг арат ажил-агыйлары тыптып келген. Амыдыралы экижөөн араттар чүгүлө төрөдери болгаш чоок кижилерин эвес, харын көдээниң өске-даа кижилерин ажил-биле хандырып турар. Бажынарны, оруктарын, электри шутумнарын чайлаг-кыштагарынче кийр тулуп турар. Чер участоктарын, ситен кезер черлерин үр хуусаада арендага ал турар.

Хүндүлүг малчыннар, Силерни күрүнө деттип турар. Улетпур болгаш көдээ ажил-агый продукцияларында өртөктерин ылгалдыг бооп турарын чурттуң удуртукчулары билчип турар болгаш аграр секторнун хой саныг өрөлөриниң сагыштаалаан бооп турарын база билчип. Оларны төлөөрүнүң хуусаазын болгаш эде көөрүн узапкан. Амгы үеде көдээгө үндүрт оонарын чаа системазын ажилдап кылчип турар. Россиянын көдээ ажил-агый банказын болгаш оон салбырын республикада тургускан,

(Уламчызы 2-ги арыска).

МООЛДУН АЙМАКТАРЫ-БИЛЕ ДУГУРЖУЛГАЛААР

Тыва Республиканың моол аймактар-биле садыг, экономика, култура харылзааларынын дугурулгаларына ат салышкыны август 13-те дүшкө чедир уламчылаан. Тыва Республиканың Президентизи – Чазак Баштыгы Шериг-оол Ооржак, Чазак Баштыгынын бирги оралакчызы Василий Оюн, Захан аймак Чагырганың Баштыгы Д. Батмон, Успа-Нур аймак Чагырганың Баштыгы Л. Тогоо, Ховд аймак Хуралынын Даргазы олар тус-тузунда аттарын салган.

Дугуржулгаларнын кол сорулгыз болза социал-экономика, култура-чыры-дышкын болгаш ниитилел амыдыралыг өске-даа адыр-ларыга Тыва Республиканың Чазак биле Моолдун аймактарынын чагыргаларынын кады ажилдажылганын калбар-тыры. Россия Федерациязы биле Моолдун 1993 чылдың январь 20-де найралчы харыл-заалар болгаш кады ажил-дажылга дугайында керээге, РФ-тин субъектилеринин болгаш Моолдун тус чер чагыргаларынын күсөкчи органнынын кады ажил-дажылганын Улан-Баторга 2000 чылдың ноябрь 14-те хүлээп алганы Декларация болгаш Дугуржулгаларнын негелделеринге ук дугуржулгалар үндөзүлгөтүнгөн.

Дугуржулгаларда чамдык чүдүлери допчулаарга мындый. Моол аймактар дириг малды керээ езууга республикага садарын калбартыр. Мал бажын Тывага дагын өстүреринге, бот-үнези чик уксааны тургузарыга дугуржулгаларын бо керээ улуг ужуз-дузалыг. Малдын коң ээдин, эттөөзүн хой кечин, алгы-хөмнү болгаш дүктү моол аймактар республикага кирип садар. "Тыва хевис", "Тыва ээт" куруенин каттышкан бүдүрүлгелеринге ынчан таарымчалыг байдалдар тургустунр. Далган, чигир, шай, мал чемнери, тараа, карто-фель, капуста, бирги херек-лелдерин өске-даа про-дуктуларын Тыва Республика моол аймактарга чорудар.

Успа-Нур, Баян-Ульгий, Захан аймактар мал бажы-

дуктуларын болбаазырады-рынга үндүрер рубльдерин, төгериктерин, чарыгдал-дарны ийи тала аразында дугуржулгалар.

Садыглажылга эң эпиг байдалга тургустунар. Чылда ийи катап кызыгаар садыг ярмаркалары эртер. Тыва

тыры Дугуржулгаларда кир-ген.

Камгалал, хайгааралдын корум-чуруму көрдүнгөн. Ылангыя мал оорунга удур демисеппи чорудар. Проку-ратура, ИХЯ, күрүнө камгала-лынын федералдыг орган-нары кемниг-херектерге удур

биле бай. Дугуржулгаларда көрдүнгөн болза Успа-Нур, 1000 тонна дүктү, 2000 тонна ээти, Баян-Ульгий 1000 тонна дүктү, 2000 тонна ээти, Захан 2000 тонна дүктү, 3000-6000 тонна ээти республикаже чыл санында кирип болур. Моол аймактарнын девискээринге алгы-хөм, дүк бол-гаш ээт болбаазырадыр беле-кетээр россия-моол пунк-тулар ажиттынар. Ийи чурт аразынын ветеринария алба-нынын харылзааларынын аитырылганы шийтирил-тинер. Ветеринария-про-филактика хемчегтери чор-дарынга тускай кажаа тул-лар объектилерин ажилгалга кириер. Чылгы, мыйыстыг бода мал согар россия-моол компаниялар, балык болгаш ээт болбаазырадыр цехтер ажилгалга кирер.

Көдээ ажил-агый про-

Республиканың кызыгаар кожуннары салгы харылзаа-ларын улам шапкынчыдар. Садыглажылганын өртөктери, тарифтерин кайы-даа тала баш удур тургузар, бо талазы-биле ажил улам чогуумчуур. Моол аймактарнын, Тыва Республиканың кызыгаар чогуу черлерге конституция скелдарын тулуп тургузар. Садыглажылганын хостуг зоналарынын аитырылганын өөренир.

Моолдун аймактарына улуттук аитыры эң чугула болуп келген. Россия болгаш моол хоойлужулдуга негел-делеринге дүшүрт казымал байлаларнын геология ты-выжын ханыладыр. Алдын, платин, унелиг металл ай-мааның бүдүрүлгелерин тулуп тургустунурун кижириниң аитырылганы көрдүнгөн. Электри, дус, тулут-суур ай-

Баян-Ульгий аймактын Ценгел сумузуңу дугайында чуга-лаал, Ш. Д. Ооржакка, тыва чонга ТАР-ның 80 чыл ю-биле холбаштыр байыр чеди-рип, мөңгүн айка ак чеминиң дээжини көк кадак тулуп чооглатты. Болдун төрөөн дылын, төрөөн културазын

Ценгел сумунун интелли-генциязы, арат чону салгал-дан салгал дамчыштыр кам-галал чорур. Сумуда чурт-такчы чонун саны 7 муң. Тыва кижилер – 1500. Казах орту-мак, тыва эге школа ажилдап турар. 220 тыва өөреникчи өөренип турар. Тыва араттар ында калар-берт черлерде чурттап турар. Амыдыралдын кол хевир – мал ажилы. Аңчылар база эвээш эвес. Дээди эртем чедип алырынга Тыва Республика биле Баян-Ульгий аймак аразында керээ-дугуржулгалар езуугаар улуг кирип турарын Гансух дынатты.

Моол аймактарнын деле-гациялары Тыва Респуб-ликаын Хүнүңгө идеялыг кирип турар.

Аратчор ОКСУР.
ЧУГУКТА: дугуржулгаларга ат салышкынынын үезинде.

Тыва дыл башкызы Гансух

(Улангыз. Эгези 1-ги арында).

8-10 хуу чотгелдег чээли бээр арга тургустунган. Черниң чаа Кодекзин хүлээп алыр. Бис силерниң-биле кады бодувустун кедээ ажил-агый черлеривиске өнчүнүн хевирлери кандыг болурун кады чугаалажып алаар бис. Ындыг эргени Федерациянын субъектилеринге берген.

Уксаажыдылга болгаш селекция херээн, ветеринария албанын күрүнө бодунуң кичээнгеинге алган болгаш дузаны кадып турар. Кедээ ажил-агый эртемни деткир ужурул бис. Оон кол утланьышчыларын – мал ажылының зона системаны тургузарының, курлавырлар камнаар технологияларын, аграр бизнестин, кадрлар белектериниң айтырыгларын республика Чазааның болгаш РКЭЗ-нин СА-нын каттышкан хуралыга бо чылдың апрель айда чугаалажып дугурушкан, Тываның кедээ ажил-агый эртем-шинчилел институтун тургузуп турар.

Кедээниң социал-хөгжүлдениниң дугайында федералдыг тускай сорулгалыг программаңы езугаар оруктарны, электри дамчыдар шугумнарны, харылзаа черлерин, мелiorация ажилдарын тударын, лининг дамчыштыр кедээ чонну техника-биле хандырарын уламчылал турар бис. Кедээниң чону чогумчалыг байдалдарга чурттазын дээш бүгү хемчеглерниң Чазак алыр.

Тываның малчыннарының чаңчылы – көжүп чурттаары дээрзин билер бис. Арат кижик эки одарлар дилээр дээш чылда элээн каш катап көжер. Кадарчыларның чаңчыл аларган чурттаар чери – өглерин национал хевирин хевээр арттырар, оларны электри энергиясы, газ, суг-биле хандырар, амгы үениң коммуникация херекселдери-биле чепсеглеп, хандырар дээш ажилдаар бис.

Республиканың чаа Конституциязынга мал ажылының дугайында амгы чүүлү бир дугаар кириген. Республиканың малчыннар Кодекзин хүлээп алыр.

Бо адырда ам-даа хей айтырыглар тургустунганын Чазак билеп турар. Хүндүлүг араттар, силерниң шүгүмчүлөлдиг саналдарыңарны үргүлчү хүлээп көрбүшөөк, хүлээп ал турар-даа бис. Бирги ээлчегде мал оорлаашкынынга хамаарышкан айтырыгларны көрүп, шийитирлеп тур бис. Бо байдал чүгүле Тываның, Бүтүр-россияның эвес, делегейге непереп турар байдал дээрзин чугаалаар ужурул мен. Рынок байдалының үезинде эът өртөз улуг-даа болза, дүрген сайгарлып турарындан байдалдың чидилгенгенин айтыр алаар. Бис силерниң-биле кады бо болушкуну ахыш эртер аргалыг бис, кем-херек үүлгедиишкинниң бо хевирин чүгеннээр бис дээрзинге бүзүрээр мен.

Өрткен чылдан эгелээш, шээр малдың баш санынга хамаарыштыр тургустуна берген байдалды эткен бис, ол мал өзүп эгелээш. Хей малчыннар чүс башка онааштыр 100-тен 160-га чедир аны, хураганарны менди ажаап алган. Ол алдарлыг кижилерни бөгүн хүндүлөп турар бис.

Мыкыстыг бода мал болгаш малдың өске-даа хевирлериниң аайы-биле тургустуна берген байдал эттирген дээрзинге бүзүрээр мен. Республика бюджетинден ивирлери, чылгы малды, хаан азыраарын, төвөлери, куш азырал өстүрери ачкандарыңарын көргөн. Россия Федерациязынын Чазак Даргазының оралакчызы, кедээ ажил-агый сайыды А. В. Гордеевке болган чөвүлел хуралдың протоколунда 2001 чылда республиканың агроулеттер комплекзинге боттут дузаны кадарын айткан. Уксаалыг иви ажил-агыйын тургузарын көргөн.

Бо кайгамчык хүнде бис, шынын чугаалаарга, бисти ашкарып-чемгирип келген кол кижилеривис – хойжыларнын, кадарчыларнын, саанчыларнын, бистин өске-даа чемгерикчиливистин куш-ажылың бедии-биле үнелээр ужурул бис. Силерниң кижик бүзүрүңе чаагай кадыкшылды, аас-кежени, күш-ажылга чедишкениннерни, чаагай амыдыралды, бүгү-ле ажил-херээрерге чөпшээрэжигелгил болурун күзөдим.

II.

ТАР-ның тургустунганының 80 чылын байырлаарының белекчөл үезинде эртем-техниктиг конференцияны эрттирген. Эртемденерниң ажылын парламентка үндүрер.

Тываның төөгүзүңге хамаарыштыр чамдык чүүлдерни чугаалаайн. Ол болза Төп Азия сайыралының төөгүзү-биле холбашкан. Бо хүндерде “Тываның төөгүзүңү” бириг тому чырыкче үнген. Ийги тому белектер талазы-биле ажилдар чоруп турар. Кезек үе эрте бээр, Төп Азияга, Саян-Алтай дагларынга чурттап чораан улустарнын чангыс аай төөгүзү тыштып кээринге бүзүрээр мен, чүте дие оларнын амыдыралы, культуразы болгаш экономиказы чарылбас харылзаалыг болгай.

Тыва – дыка эрте-бурунгу чурт. Оон төөгүзү скиф-сармат үези-биле холбашкан. Манаа Сибирьниң хей чонунуң, эвээш саныг улустарының бурунгулар чурттап чораан. Мээң бо чугаамны мырлай чокта чаа Туран хоорайдан ырак эвесте Аржаан-2 деп базырыкты казып, ачкыткан археология шинчилели херечилээр. Бо дээрже Хаанарның аржаан оргулаажылга ачкыткан ийги Бүгү-делегей ужуру-дузалыг ажылдышкын болур.

1971-1974 чылдарда профессор М. П. Грязнов болгаш тыва археолог М. Х. Маннай-оол Аржаан-1 базырыкты казырын боттандырган. Ол дээрже чаа эрага (үеге) чедир VI-VII чүс чылдарга хамааржыр үе-дир. Ону казып тургаш, алдындан, хүлерден кылган каасталгаларны, мыыстарны болгаш сөөктерин тышкан, оларны скиф езузу-биле кылган. Оларга демей чүүлдерни чүгле Кара далай чоогундан тышкан.

Чокта чаа тыва археолог О. К. Шырап, Ленинградтан келген эртемден К. В. Чугунов немей археологтарнын киржилгези-биле Аржаан-2 базырыкты каскан. Ол дээрже чаа үениң V чүс чылынга хамааржыр, биригээр чугаалаарга, Аржаан-1 базырыктан 200-300 чыл анык бооп турар. Ында алдын, честен аңгыда оон үнелиг чүүлдер, демирден кылган эт-херекселдер бар. Ивирлери, аттарны, ирбиштерни каастаан чүүлдерни алдындан кылган бооп турар, ол дээрже делегей уран чүүлүнүн эртинеи-дир. Ол бүгү эртинелерни бүртүкпел бижээш, чурукаа тырттырган болгаш Эрмитажче чоруткан. Оларны бүтү талазы-биле шинчилеп, шынын тышканының соонда, эртем талазы-биле чонга четче таныштырар. Тышкан чүүлдерни улам ынай өөренип көөрүңүң керээзинге ат салыр. Ол чүүлдерни чаартыр болгаш шинчилээш соонда, Тывага эгидил бээр болгаш республиканың чаа музейиниң аңгы залында дөлээр.

Тываның девискээри Түрк, Кыргыз болгаш Уйгур каганаттарның составынга кирип турган, оон ужурунда хоорайлажыгаштар болгаш шивээлер, эрте-бурунгу суг бугаларының уну, бижимел турскаалдар, эрте-бурунгу культураның херечилери бар бооп турар. Бистин черивисте орхон-енисей талазы-биле бижимел төөгүнүн кол кезээ болур турскаалдарның хей кези бар. Ычанмыже, ону арай сөөлзүредир Чингис-Хааның улуг империязынга, Алдын Хаанарының күрүлелериге болгаш Джунгарияга каттыштырган. Бүдүн чартык чүс чыл бурунгаар кыдат хөгжүлдениң салдарынга алып, чурттап чордувус

Тываның амгы үедеги төөгүзү Россияның евроазия хөгжүлдези-биле холбашкан.

Тывалар Россия-биле харылзааларын 1604-1616 чылдарда түдүп эгелээниң, кажан оларның төрөл-бөлүктери Хаан Федор Михайловичке хайгаарал-карактаарын дилеп бижик чорутканын архив материалдары херечилеп турар. Түңнелинде чонунуң салым-чолун шийит алган дээжиги сонгу орук-биле хөгжүлдө XX чүс чылдың эгези болган. 1912 чылда Тыва чурту маньжур эжелекчилерниң дарлалындан хосталган. Оон үзүлбес изи болза 1912 чылда август айда моолдарның болгаш тываларның маньжур Копту шивээзин ээлеп алганы болур. Амбын ноян болгаш Камбы лама Николай II Хаанга бижик чоруткаш, Тываны Россий империяның составынга хүлээп алырын айткан. 1913 чылда Хемчиктин нояны Буян-Бадьргы ол дугайын бадьткан чугаалаан.

1914 чылдың апрель 16-дан эгелээш, кажан Николай II хаан документ резолюцияга “Чөпшээрештим” деп ат салганынын соонда, күчүлүг Россий күрүнениң хайгааралы-биле тывалар чурттап эгелээш. Тыва кайгамчык улуг Чөөн Сибирь девискээрин – Иркутскин генерал-губернаторствозунуң кезээ аларган. Хааның Тывага хамаарыштыр политиказын багай эвес деп санап болур. Чанчыларны, езулалдарны болгаш шажыны сагып турган, иштики херектеринге бот-тускайлап болурун хүлээп көргөн. Эр кижилерни шериг албаныңче кыйтыртайн турган. Амбын ноянның эргелелин хевээр арттырган. Сандарал-быдараан кожуннарны чангыс аай чагырга-политиктиг эргелел кылдыр каттыштырган. Хем-Белдир деп черге Тываның баштайгы хоорайын – Белоцарскини – амгы найысылал Кызыл хоорайны түдүп эгелээш. Он-он чурттакчылыг черлерни, школаларны, эмнелге черлерин түдүп эгелээш.

III.

Революстуг болушкуннар болгаш хамааты дайыны доозулган соонда, тыва улустун мурунуга тускайлап бот-догуннаан күрүнени тургузарының перспективазы ажыттылган.

1921 чылдың чылында Суг-Бахы деп черге (Ычзаарка Атамановка, ам Кочетово суур) Бүгү-тываның Тургузукчу Хуралы (съезд) чыгылган, август 14-те аңаа Таңды-Тыва улустун республиказын чарлаан. Иштики херектерниң талазы-биле республиканы хамаарышпас деп чарлаан, а делегей херектериниң талазы-биле Совет Россияның хайгааралынга хүлээп алган.

Тургузукчу Хуралды берге байдал үезинде белеккээн болгаш эрттирген. Амбын ноян съездиниң ажылынга киржиринден ойталаан. Феодалдарның чамдык кези Моолга каттыжары дээш туруп берген. Съездини белеккээринге болгаш эрттиреринге россия делегациянын улуртукчуу И. Г. Сафьянов улут ролду ойнаан. Сафьяновтун быжыг туружу, Совет Россияның Улус комиссариядының Чөвүлелин чыгыштып чок чоруткан ажылы съездини үрө-түңнелиң ажилдарынга салдарны чедирген. Сафьянов бичиң чажындан-на тыва улустун хосталга дээш демиселинге дузаны кадып келген. Тываларның аразылга улут авторитетиг чораан. “Тываның XX чүс чылда шылтарангай кижилери” деп Күрүне номуңга оон адын киригени чөптүг деп бодай-дыр мен.

Тургузукчу съезд Монгуш Буян-Бадьргының – ол үениң эң салдарлыг политиктиг иделкелиг болгаш шын бодаан туружу-биле эрткини демделеп болур. Ол 29 харлыг тургаш, Даа кожунунун делегациязын баштаан. Съездиниң ажилдап турган хүнеринде бириг хүнден сөөлгү хүнге чедир ону даргалаан. Хемчиктин делегациязынын белеккээни Конституция төлөвилели аңаа чугаалажып көөрү-биле кириген. Демократтыг езу-биле ажилдааның соонда, съезд Тываның баштайгы Конституциязын бадылаан, аңаа улус-демократтыг тургузугун үнденинерин, бүтү хамаатыларның хообту мурунуга дең эргелиг болурун, эрге-чагырганың сонгулдалыг болурун быжытпаан.

ТАР бодунун бот-догуннаанының 23 чылының дургузунда улуг чедишкениннери чедип алган. СССР-биле кады ажилдажылга аңаа улуг дузаны чедирген. Хоорайлар болгаш ажилтын суурлар көстүп келген. Республиканың чурттагыч чону барык 35 муң кижиге немей өскөн, амдырлар-чурттар назын 10 чыл узаш.

Хей адырлыг экономика тургустунган. Бүгү чүзүннү мал бажынын саны эң улуг хемчээлге – 1,7 миллион баш четкен. Тарып өстүрген тарааның хемчээли чүгле бодунуң херектелгине эвес, а харын дашкаар үндүрүп садарынга четчип турган. Бюджеттиң орулгалыг кезээ чарыгдалдарын ашкан. Республика алдын курлавыры тургустунган, национал валютазы – акша курузу – 3-6 рубль үнелиг турган. Тыва СССР-ни дамчыштыр делегей рыногунче үнгөн, өлүк-кешти үндүр савдып, эргежок чууга бараанарны савдып ал турган.

1930 чылда национал үжүк-бижикти чогаалып киригени бижик билбес чорукту узуткаарынга эгени салган. 1944 чылга чедир чурттагыч чонунуң назы четкен кезээнин бижик билер 68 хуу аларган. Солун, сеткүлдерни парлап турган. Театр, музыка база цирк уран чүүлдери, чурулга болгаш литература хөгжүп эгелээш. Фильшер-акusher пунктулары болгаш аптека четкилертиг эмнелдер, туберкулез эмнээр санаторий, “Чедер” курорт ажилдап турган.

ТАР чылдарында 6 конституцияларны хүлээп алган, оларга тыва күрүнениң болгаш ниитилелдин хөгжүлдө-сайзыралы, чонун бидик турга-соруу, патриотчу үзөл-бодалы илереттиген.

ТАР-ның төөгүзү амгы байдалды сайгарып өөренип көөрүңге биске дараазында чүүлдерни берип турар.

Бирээде, улусчу эрге-чагырга талазы-биле. ТАР-га эрге-чагырганың дээди органы болза 450 кезижинуг Улут Хурал бооп турган. Эвээш чурттакчылыг республикага ол дээрже хөлчөк делгем төлөөлөлөг орган-дыр. Баштайгы дээржеде сонгуур эрге демократтыг байдалдыг, сөөлүнде, аңгы-ызыгуур принципин киригенде, чонун чамдык кезектериниң сонгуур эргези казыттылган. “Республиканың” 1938 чылда улусчу эрге-чагырга ТАР-ның эрге-чагыргазы-биле солуттунганын улуг хараадал-биле демделгээр алаар.

Хей партиялыг чоруктун, аныктар, херээженнер, профэвилел болгаш өске-даа массалыг организацияларнын бары-биле хамааты чөптүг ниитилел турган. 20 чылдарын төнчүзүңге чедир күрүне шажын-чүдүлгени ылгавайн хүлээп көрүп турган, оон соонда атеизмин тергидели күштөлгөн, 26 хүрээни узуткап чок кылган.

Ийде, ТАР-ның Россия-биле ала-чайгаар чоокшулажыгызы чоруп турган. 1944 чылга чедир ТАР-нын Россия Федерациязынын составынга киреринге бүтү байдалдар тургустунган. Протекторат үезинде кады хөгжүлденин дугуржылгазы база бар турган. Чоокшулажылга чангыс аай марксисчи-ленинчи идеологту баазага, тергидеки атеизм болгаш материализм-биле холбаалыг боттанып турган. Ол дээрже ТАР-ның болгаш ВКП(б)-ниң тергиделинге

үндезилеттинген политиктиг системалар-дыр. Ол үеде экономикага кол-кол туруштар, банклар база улуг-улуг бүдүрүлгелер күрүнениң бооп турган. Экономиканы, культураны хөгжүдеринге, кадрлар белектелинге СССР-ниң талазындан Тыва кайгамчык улуг дузаны ап турган.

Ала-чурттуң Улуг дайынын баштайгы хүнеринден Тыва Совет Эвилелин талазыга турушкан. Оон фронтуга дузасы акша санаашкыны-биле көөр болза ийи чылдың бюджетинге ден. Тыва эки турачылар тулчушкуннарга кайгамчык эрес-дидимин көргүскөн.

Араттарның боттарының салым-чолун Совет Эвилели-биле холбаштырар дээн күзели ол чылдарда улам күштөлгөн. СССР-ниң фашисттер Германияга удур дайынга чедишкенин хөлчөк улуг болган. Бистин адаларыстыка, илеривиске фашизмни чылча шаап турган чурт делегей кырынга хосталганын, күчү-шылдалын, чөптүг чоруктун демдээ, орук айткычсыз сылыс, чырык, коммунизмниң баштакчызы бооп турган.

Тываның РСФСР-ниң составынга кирериниң боттут үнденинери ылдыг бооп турган.

Тываның Россияның составынга киргениниң хоойлуга дүжүр-дүшүлгенин дугайында айтырыг 90 чылдарын эгезинде, “эде тургустунушкун” үезинде, көдүртүңүп турду. Хүндүлүг чангыс чер-чурттуларым Ол үеде шын шилелге кылдылган деп база катап демделгексеп тур мен. Төөгү ону бадьткан. Ол болушкунунун организацизы болгаш республиканың удуртукчуу С. К. Тока турган. Россиянын составыга Тываның кирериниң дугайында айтырыг шийтирлеттинип турда, ол тыва делегацияны баштап чораан.

XX чүс чылда 70 чылдарның эгезинге чедир үндезин чаартылгалар тыва улустун ийи оолдары — Монгуш Буйн-Бадьргы болгаш Салтак Токаның аттары-биле холбашкан.

Буян-Бадьргы — дээди шажын эртем-билигтиг, орус, моол база тибет дылдарны билер кижик, Тыва биле Россияның чоокшулажып харылзажырының эге бажынга турган. 2002 чылда оон төртүтүнгенинден бээр 110 чылы болур. Ол — бириг тыва Конституцияларнын авторларының, ТАР-ның үндезилекчилериниң бирээзи. Ол тыва күрүнениң болгаш ниитилелдин демократтыг хөгжүлдизинге хейни кылган. Оон үзөл-бодалдары социал-демократтыг үзелдерге чоок. СССР Эвилелинге, Моолга болгаш Тывага политиктиг репрессияларның баштайгы “чалгынының” үезинде ол политиктиг демиселдин карааны болган. 1932 чылдың чазынында ол боолаттырган.

Бо чылдың декабрыда бистин эртем делегейи (?) Тываны 40 чыл дургузунда удуртуп келген С. К. Токаның төртүтүнгенинден бээр 100 чылын демделгээр. Москвага Чөөн чүктүң ажылы чоннарының коммунистиг университетин дооскан. Тывага дээди эрге-чагыргага 1933 чылда кирген. Аңгы демиселинги большевикчи школазын эрткен. Республиканың хөгжүлдизинге ол хейни кылган. Ол болушкунуңарын болгаш чон массаларының аразынга доктаамал чоруп чораан. Социалист Күш-ажылдын маадры, “Араттын сөзү” деп трилогиязы дээш күрүне шаңалының лауреады болган. Оон-биле чергелештир оон ады сталинчи репрессиялар-биле, чагырып-дужаар административтиг система-биле холбашкан.

30-50 чылдарын аразында үеде кем-буруу чок 1100 хамааты репрессияга таварышкан, 132 кижик боолаткан. 1938 чылда Биче Хуралдың Президиумунун Даргазы Адь-Түлүш Хемчик-оол, Сайытгар Чөвүлелин Даргазы Сат Чурмит-Дажы баштады бүдүн чазак боолаттырган. Өлүрткеннерниң кайда хөөржүттүнгени мынчага тышылган.

Чангыс сөс-биле чугаалаарга, улусчу-демократтыг тургузугу ол үеде чоорту буураткан, аңгы демиселинниң үзели дээш эвээш саныг тыва чоннун кадрларын бот-боттарынга уурланыштырган, олар аразында чөптүг шийтирени тып шыдааан, дугуржылгалар болдунмаан. Оон түңнелинде сталинзмниң болгаш чангыс партиянын үзелдериниң ыйышкыны-биле тыва болгаш орус улустарнын дээр оолдары чок кылдылган.

IV.

1944 чылдан 1990 чылдарга чедир Тыва Совет Күрүнениң составынга бурунгаар депшилтелгил уг-биле хөгжүп келген. Оон эрге-чагырга системазы СССР-ниң болгаш РСФСР-ниң конституцияларынга чүүлдештир кылдылган. 1944 болгаш 1946 чылдарда СССР-ниң Улус комиссарларының чөвүлели ийи доктаалды хүлээп алган, оларга дүштүр Тываның социал-экономиктиг хөгжүлдөзү хөлчөк шапкыччан.

60 чылдарын эгезинге чедир үлетпүр бүдүрүлгелериниң саны 16 катап, ниити үлетпүр продукциязы 14 катап көвүдээн. Бижи билбес чорук узуткаттылган. Эртем, дээди болгаш ортумак тускай өөредилге черлери ажыттылган.

1961 чылдың октябрь 9-та Тыва автономнуг областы Тыва АССР кылдыр эде тургустунган.

1963 чылда Ак-Довурак комбинаты баштайгы даг-дүтүн берген, 1964 чылда Чадаананың хөмүр-даш разрези ажилдап эгелээш, Енисей, Хемчик хемнерни кежир көвүртүлгени туткан.

60 чылдарын ийги чартында, 70 чылдарын эгезинде элээн каш улуг объектилерни түдүп, ажылгалга кириген: Кызыл хоорайда телетел, Ак-Довурак – Абазы аразының автооруу, “Орбита” станция, “Тыва кобальт” комбинат, Терлиг-Хаянын мөңгүн-суу бүдүрүлгези, Кызылда түдүт кезектериниң комбинаты, Абазы – Ак-Довурак – Кызыл электри дамчыдылганын шугуму, Кызылда хөгжүм-шии театрын туткан. Чаа эртем албан черлери, институттарның филиалдары ажыттылган.

Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлденин дугайында 1985 чылдың апрельде СЭКП ТК-ның болгаш СССР-ниң Министрлер Чөвүлелинин органга алганы доктаалы күүсетинип турган. Республиккага 15 крайлар болгаш областар дуза каткан. Школалар, эмнелгелер, уруглар садтары, культура албан черлери болгаш чурттаар бажындар туттунулаан. Россияныг тутугулары чаагай үлө-херектери бүдүргөн.

Ол-ла үеде Тывага, бүгү чуртка дег, ниитилел амыдыралынын хей-хей талаларында реформалар эгелээш. Республиканың эрге-байдалын Россия Федерациязының дең эргелиг субъектизинге чедир көдүргөн күрүне суверенитетиниң дугайында Декларация хүлээп алдылган. Демократтыг сонгулдаларны эрттирип турган. Дылды, угаан-бодал байлаан, национал байырларды, чаңчыларны болгаш ужу-езулалдарны катап дигрээрини айтырлары көдүртүңүп турган.

V.

80 чылдарның ортан үезинден бүгү чуртту эдип чаартырынын нарын чорудуу боттанып эгелээш. Бис манавааныс чүвеге таварышкан бис – СССР,

социалистиг лагер болгаш Варшава керээзи буступ дүшкен. Чурт иштинге бичиң кызы дайындар даа болгулаан, Ак Бажыны “боолааның”, Дээди Советти тарады сызырганын херечилери болдувус. Ажил-агыйжы харылзаалар үзүлгүлөдү, бараан чедишпез деп чүл деп чүвени кордувус. “Шок терапиязы”, акша үнезиниң бадары деп чүл дээрзин ам билер бис.

Ол бүгүнүң түңнелинде кижилерниң амыдырал деңгели хөлчөк кудулаан, экономиктиг кризиске таваржып, чурттуң чурттагыч чону чайгаар эвээжээн. Амгы үеде эртем бөлүктери бүгү болган чүүлдерни сайгарып көрүп турар. Төөгүчүлөр ол бүгүге боттарының үнелелин бээр.

Мурнунда таварышкалааны дег, Россияны чону шылгалдаларын шыдап эрткен деп чүве билдингир. Шенелдериниң болгаш частырыгларын аргазы-биле бис делегей депшилтезиниң орунуче, реформаларын эрге-хоойлу баазызы тургушпушаан үнген бис.

Ийитизи-биле чурттын орукту шийит алган деп түңнөп чугаалап болур. Баштайгы боттут түңнелер бар.

Конституциягың реформалары боттандырбышаан бис улусчу эрге-чагырганың туружудан чайлай баспас бис. Бүтү чүвени чон тып шийтирлээр, ол дээш кылдынар болгаш оон контролонга турар ужурул деп чүвени удуртупа болдурган.

Сонгуда системаны сайзыраңгайжыдып турар бис. Кандидатураларын шийилгелин, сонгуда мурунун программаларының хей янызынын, хей партиялыг системаны чедип алган бис, ол дээрже хамааты ниитилелдин үндезини-дир. Сөстүң болгаш массалыг информация чепсектериниң хостуу шууг илдең көскү. Тыва Россияның 6 телепрограммаларын хүлээп ап турар. Бисте аңгы-аңгы утланьышкының он-он парламентка органныр бар

Өнчүнүм хей янзы хевирлери, адааннажылга-чижилгенин хөгжүлдөзү, бизнес бистин амьдиралыста чайлаш чок кирген. Күрүне монополисчи чорукка удур политиканы чорудуп, сайгарыкчы ажил-чорудуларны деткип турар. Черге кым ажилдаксаар болдур, аңаа ону доктар чок берип турар бис.

Социал реформалар боттанып турар. Ниитизи-биле Россияда чурттагыч чон кызырылп турда, бисте оон чайгаар өзүлдөзү хевээр арткан.

Экономика адырларында көстүп келген өзүлдө, политиктиг болгаш социал байдалдың чогумчааны ниитилел амыдыралының угаан-бодал, сагыш-сеткил көдүрлүшкүңүңе салдарлыг болган.

Чамдык чижектер мындыг. В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театры эртен чылын түрк дылдыг улустарнын театр уран чогаалдыгынын делегей конкурзунга эң дээди шаңналды алган, күрүнениң “Саян” ансамбли Москвага эртен делегей чергелиг Дельфи оюнуларынга “Улусчу таны” хевиринге мөңгүн медаль-биле шаңнаткан.

Бо чылы Москвага эрктен Бүтү-россияныг “Келпир өже базым” деп эртем конференциязынга киришкен бистин 20 школа чылырлыстан 13-ү бири черегиниң дипломун алган, оларның үжү боттарынын генетика болгаш биология талазы-биле эртем төлөвилелдерин Гренобльге (Франция) эртем делегейинге чокта чаа кириштиргеш, лауреат аттарга, медальдарга четкен.

Уран чүл школазынын өөреникчилери Улан-Удэ хоорайга урулгарың болгаш аныктарның девискээрлер аразынын хөгжүм чогаалдыгынын “Найдал” конкурзунга лауреаттар болган. Уран чүл үчилтезиниң студенттериниң “Чангы-Хас” бөлүгү Красноярскиге делегей конкурзунга үш дээди шаңналды алган. Уругларның “Эдегей” ансамбли София хоорайга (Болгария) ортумак база бичи урулгар бөлүктүңгени база чангыстап танцылаарынга үш дээди шаңналдың эдилекчилери болган.

Б

(Тончүзү, Эгези 1-ги, 2-ги арындарда).

чуртталга бажыңнары кышка белеткеттинген турар ужурулут. Сентябрьда конкурс түннелин үндүрер бис.

Чылды чедишкенин доозары чугула. Бүдүрүлгенин темпизин дүрөдөдир, бүгү деңгелдерин бюджеттеринин орулгалыг талазынын күүсөлдөзүн чедип алыр. Бо сорулгаларны Президентиниң Дээди Хуралга Айыткалында болгаш республика бюджетинин дугайында хоойлуларда база тодаргайлап кириген. Бистер республиканын ниити девискээр продукциязын бүдүрерин 8 хуу, бүгү дөстөр талазы-биле каттыштырган бюджеттин орулгаларын – 80 хуу, чонуну кыска саыңа онааштыр ортумак акша орулгаларын барык 1,5 катап өстүрерин чедип алыр ужурулут бис.

Бо сорулгаларнын күүсөттинин болурун чеди айларын түннелдерни көргүскөн. Эрткен чылдын ол-ла үезинге деңгээрге, үлөттүр бүдүрүлгезинин кемчээли 27 хуу, капитал салышкыңнары шигээдип алыр – 22 хуу өзүлдөп болган. Шээр малдын баш саының көвүдээри уламчылап турар, хаваннарнын, чылгы малдын база ийлерин баш саы көвүдээринин иле-демдектери көстүп келген. Чонуну акша орулгалары 46 хуу көвүдээ. Каттыштырган бюджеттин ниити орулгалары 80 хуу өскөн.

Социал политика талазы-биле алырга, бистер ады-түрөңгү чорукту болдурбазынын талазы-биле программалар көрдүнгөн бөлүк кемчеглерни боттандырар, чонуну адрестер аайы-биле социал камгалап, ылангыя чуртталга-коммунал реформазын чорудуп турар үеде күштөлдүрер ужурулут бис.

Чонуну кадыкшылын камгалаар талазы-биле комплекстик кемчеглер чоруттуруп, ыраккы ордарларда чуртталга турар малчыларнын өг-бүлелеринин аарый бээр чоруну баш удур болдурбас болгаш оларнын амьдыралын экижидер талазы-биле программаны боттандырарын уламчылаар. Өкпе аарын чоокку чылдарда узуткаар болгаш наркомания база алкоголизм-биле демиселди күштөлдүрер хүлээлгелиг бис. Сентябрь айда Россия Академиязынын медицина эртемнеринин Сибирь салбырлары-биле республика Чазанын каттышкан үнүшкүнүгү хуралы болур, аңаа Тывага Кадыкшыл эртем-шинчилел институтун тургузар дугайында айтырыгны чутаалажыр.

Культура талазынга бирги чергелиг сорулгалар болза салым-чанын аныктарны деткири, профессионал коллективтерин база күүсөдичилерин талантызын сайзырангайжыдары, чонуну культура болгаш угаан-бодал байлаан база оон төөгүлүг турсакаалдарын катап тургузары болгаш камгалап арттырары болур.

Аныктар талазы-биле күрүнө политиказын боттандырарын комплекстик кемчеглери ачылдап кылдырган. Оон үндезини өзүп орар салгалдын күш-ажылчы кижизидилгези, аныктарнын ажалга хаара туттуңгар турары болур ужурулут.

Бистер спортка чеди алган чедишкениннривисти көвүдөдир, күш-культураны, спорттун массалыг хевирлерин болгаш туризми пропагандалаар ужурулут бис.

Бистер перспективтик сорулгаларны күүсөдир дээш ачылдаар ужурулут бис. Бирги ээлгеге республиканың 2010 чылга чедир хөгжүлдөзүнүн концепциязын боттандырарын аргаларын ачылдап кылыр чугула. Оон кол сорулгалы болза, ажал-агый комплекзинин структуразын сайзырангайжыдып база бүдүрүлгени хөгжүдүп тургаш, үндүртү оонаар баазаны калбартыры болур. Эртемнин болгаш амгы үенин технологиязынын үндезининге республиканы көдээ ажал-агыйлыг болурун үлөттүрүп болдурарынче чоорту шилчилдери чугула. Бюджеттин ыдылчыг дотация дилээр чорундан уштуруп алыры чугула. Концепцияда экономикага, политикага болгаш ниитилелдин социал амьдыралынга демократчы чаартылгаларны уламчылаары көрдүнүп турар.

Бүгү-ле чүве кадрлардан хамааржыр. Оларны белеткээринин айтырыгында кааксы доктаап керейн. Маңаа чангыс аай ийи янзы сорулгалы шийтирлээр кончут чугула. Бирээде, эки шынарлыг үзүктөл чок өөрөдигени хандырар. Ийде, дээди квалификациянын, оон иштинде эргелеп-башкарыкчыларнын, кадрларын белеткээр шынар талазы-биле чаартып экижидери чугула. Дээди болгаш ортумак квалификациянын чеже хире кадрлары негеттинип турарын билер бис.

Бирги ээлгеге көдээ школаларнын айтырыгы, оларны компьютерлер-биле хандырары база орус, тыва болгаш даштыкы дылдарны башкылаарынын шынарын экижидери тургустунуп турар. Тыва дылды хөгжүдериин дугайында хоойлуну хүлээп алыр чугула.

Көдээ аныктардан кадрларны белеткээринин, оларны көдээ черлерге чеди кээр болгаш оларга чигелделерни көргүзөр кылдыр контракт өзугаар өөрөдиринин тускай сорулгалы программаны боттанып эгелзэн.

Бистер ниити өөрөдигени чаартыр ниитилелге башкынын статусун болгаш ролон бедидер, оон ажал телебирин, оон иштинде анык башкыларга база башкы кижинин профессионал квалификациязы дээш шалыңа нөмөлдө системазын тургузар аргалар-биле өстүрер дугайында саналдарны деткип турар бис.

Ортумак тускай эртемниг кадрларны белеткээринин баазаны республикада бар. Тыванын күрүнө университетинге 22 мергежилдин, оларнын бежи чаа, кадрларын белеткээр сайзырангайжыдарын уламчылаар бис. Немей кириген чаа мергежилдер дээрге аягы дыл, бүдүрүлгенин экономиказы болгаш ону эргелеп-башкары, бухгалтер учелу болгаш аудит, хоорай ажал-агый база көдээ ажал-агый продуктуларын болбаазырадып кылырынын технологиязы-дыр. Университет бо чылын чаа өөрөдиге корпуз алыр. Девискээрлеринин 8 дээди өөрөдиге черлеринин салбырларынга кадрлар белеткээр уламчылап турар. Өске черлерге юристер, экономистер, эмчилер, энергетиктер, менеджерлер өөрөдиринин керээ системазы ачылдап кылдырган. Москванын, Санкт-Петербурктун, Сибиринин ат-сурагылг дээди өөрөдиге черлеринге кадрлар белеткээр ачылды моон сонгаар-даа уламчылаар бис. Бо чылын республикадан дашкаар 700 кижик, келер чылын 1000 кижик өөрөдип чоруур.

Күрүнө болгаш муниципалитет албан-хаакчыларын белеткээринин дугайында чугаа окза чергелиг айтырыг болур. Амгы үенин эргелеп-башкарыкчы чүгле сан-хөөну, экономиканы, менеджментини, информация технологиязын эвес, а кижинин база коллективтин психологиязын эки билер, орус, тыва болгаш даштыкы дылдарга хостуг чугаалап билер ужурулут.

Информация технологиязынын болгаш системанын комитетинин албан черин, информатика колледжинин ачылдыры чугула апарган. Республиканы информация-биле

хандырарынын программанын Чазак хүлээп алыр, оон ачызында республиканын чурттакчы бурузу Россиянын болгаш делегей информациязында бар чүүлдерни хостуу-биле ажылгаар арга тургустунар.

Урулгарын угаан-бодал шинэ сайзыралынче, оларнын кижизидилгезинге болгаш оларнын угаан-бодал байлаан хевирлеп тургузарынче, оларны бедик хамааты турушка база патриотизмге кижизидеринче онза кичээниг салдынар. Салым-чанын урулгары деткири бис. Россия болгаш делегей олимпиадаларына тиилекчи болганнарга тускай шанналдарны тургузар бис.

VII.

Салдырган сорулгаларнын чедишкенин шийтирлет-тинери бүгү деңгелдеринин эрге-чагыргаларынын кайы хире ачылдыгында хамааржыр дээрзи билдингир. Республиканын чоңу Россия Федерациязынын Президентизи В. В. Путининиң үстүндө куду харысалгалыг тодаргай ажалдыг күүсөкчи эрге-чагырганы тургузуп, Федерация Чөвүлелин чаартып, чуртка федералдыг оруктарны болгаш чангыс аай экономика, эрге-хоойлу база информация девискээрин тургузуп тургаш, эрге-чагырганын ажыктыг чоруун бедидеринче уланган политиказын чүүлүгүнүп деткип турар.

Кончут берге чылдарда безин республикага капитал, бараан болгаш ачы-дуза чедирилгезинин хостуг шиймчээшкениннрине моондактар тургустунмай турганын демдеглексеп тур мен. Янзы-бүрү углангышкынын массалыг информация черлеринден чонуну информация алырынга моондактар база-ла тургустунмай турган. Амгы үеде Сибириниң Федерация округу болгаш оон Тыва Республикада Ксп инспектору-биле харылзаа тургустунган.

Республиканын хоойлуларын чурттуң Конституциязынга болгаш федералдыг хоойлуларга дүштүрер талазы-биле бөлүк ажалдар дооступ турар. Бо чылдын май 6-да болган референдумга республиканың чаа Конституциязы сонгукчуларын 80 хуу бадылаашкыны-биле хүлээп алдырган. Референдумга бүгү сонгукчуларын 60 хуузу киришкен. Конституция комиссиязынын өмүндөзүндө иштерин хамааты харысалганга база угаан-сарылыг болганынар дээш силерге өөрүп четтиргенимни илеретип, хүндүлүп чангыс чер-чурттулармы.

Тыва Республиканың Үндезин хоойлуун белеткээринге чедирген ачы-дузаны дээш Россия Федерациязынын Президентизинин Администрациязынга, Сибиринин федералдыг округуна, Россиянын Юстиция яамызынга, Россиянын Төп сонгулда комиссиязынга, Россия Федерациязынын Чазанын чанында хоойлукулуга болгаш деңгелдиритке эрге-хоойлу институтуна, Тываның прокуратуразынга өөрүп четтиргенимни илереттим.

1993 чылдын Конституциязы болунуң төөгүлүг ролон ойнаан. Делегейин эрге-хоойлу нормаларына, кижинин болгаш хамаатынын демократия эргелеринге болгаш хосталгаларына, өнчүнү бүгү хевирлеринин янзы-бүрү болгаш дең эргелиг болурунга дүштүрүк Конституцияга быжылтатынган чүүлдер демократиянын орунуга боттуп бурунгаар базымны кылган. Тажык чылдарын дүргүзүндө демократчы ниитилелди болгаш күрүнени тургузуп алырынын эрге-хоойлу үндезини болуп келген. Ынчалзажок оон-биле чергелештир шилчилге үезинин

болгаш хөлүн эрттир политикажыттыгын ниитилелдин конституциязы болуп келген, оон хөй-хөй чүүлдери Россиянын сөөлүрүдир хүлээп алдыган Конституциязынга карышкартылыг болу берген. Ону чайладары чугула апарган.

Федералдыг эрге-чагырганың болгаш республиканың аразынга эргелери база бүрүн эргелери аңгылаарынын аргазы-биле федерацияга Тыванын туружу чаа Конституцияда чиге илереттинген. Федералдыг топтунге деңгээрге республиканың бүрүн эргелеринин эргелеп-башкарылганын чүүлдер 4 катап хөй болуп турар. Оларны боттандырары ыракта-ла белен эвес болбайн аан. Ол ажалды федералдыг топ-биле чергелештир чорудар бис.

Амгы үеде Татарстаннын Президентизи М. Ш. Шаймиев баштаан Россиянын Күрчөвүлелин ажалчын бөлүү төптүн, субъектилерин болгаш тус чер бот-башкарылганын аразында эргелери база бүрүн эргелери аңгылаарынын айтырыгыларын талазы-биле 40 ажыг хоойлу телевилелдерин белеткеп турар.

Оон-биле кады субъектилерин болгаш федералдыг төптүн аразында керээлерге база дугуржулгаларга ат салырынын практиказын хевээр арттырар бе азы чок бе дээриниң дугайында маргылдаа чоруп турар. Керээлерин болгаш дугуржулгаларнын саны элзэн эвээжээр деп бодаар мен. Ол талазы-биле херетел субъектинин төмөк бүрүн эргелерин кезин дамчыдып бээринин эргежок чугулазы-биле тодараттынар азы оон бир янзы база бооп болур.

Чаа Конституцияда орус болгаш тыва дылдарга күрүнө дылдары болур статусту кириген. Күрүнө эрге-чагырга болгаш тус чер бот-башкарылга органнынче сонгулдаларга кирижир политиктиг удуртукчуларга ук черге кайы хире чурттаанын база тыва дылды билирин барымдаалаар негелделерни дүжүртүп каапкан. Кижинин эргелери болгаш хосталгалары делегей ниитижилгезинин хүлээп көргөни принциптерге дүштүр тодараттырган.

Республиканың Президентизи – Чазак Баштыгы албан-дужаалды долгандыр чидиг маргылдаалар болгулаан. Губернатор болза субъектинин болгаш оон чазаанын баштыгы болуп турар субъектилерин хөй кезинин оруун шилип алган бис. Президентинин хөй деңгээлде дужаалы дүжүртүмүн, а Чазак Даргазынын албан-дужаалы кылдыр чаартыган, ону бүгү чон сонгуур, чонга болгаш Конституцияга дангыраан бээр, чонуну болгаш парламентинин контролонда турар, республиканын Баштыгы болур.

Республиканын парламентизинге хамаарыштыр маргылдаалар база чидиг болган: референдумга хүлээп алдыган Конституцияга өскерилгелер болгаш немелделер кириер эргени аңаа бээр бе азы чок бе? Эрги дөзевилел чурттуң конституциязынын нормаларында дүштүр тургустунган, ол өзугаар алырга, аңаа эдилгелерни Конституция сьездизи кириер ужурулут. Ону барымдаалап көргөш, 250 төлээлекчилерден тургустунган Улуг-Хуралдын — республиканын Конституция сьездизинин ажылынын дүжүлгөзү 1995 чылдан бээр биске билдингир. Сьезд чогумчалыг рольду ойнаан, Россиянын Конституциязы-биле 63 карышкакты ол чайтаткан.

Чурттуң Конституция сьездизинин дугайында кызыгаарлыг хоойлузу чок болганын оон ажылынга маргылдаалар үезинде нарын чүүлдер тывыткан болгаш

илереттинген. 32 кижиден эвээш санныг эвес, а оон хөй төлээлекчин республиканын парламентизинге бээр эргени бердинген үе-чаада бээр деп Конституция комиссиязы шийтирлээн болгаш чон ону деткээн. Парламентинин үстүкү палатазы — Төлээлекчилер палатазы тургустунган турар, ол доктаамал үндезинге ачылдавас, ол 130 депутаттардан тургустунар. Херектин алыс утказын өзугаар алырга, Конституция сьездизин ол солуур.

Ам бөдүүн болур. Чурттуң Конституциялыг хоойлулары болган чок-ла чаартынып турар болгай, оон ужурундан субъектилерин конституциялары болгаш устастары ынчангаш оларнын-биле карышкартылыг болу бээр. Бөгүн бис хоойлукулуга болгаш төлээл эрге-хүлээлгелеринг база республиканың Конституция сьездизи эрге-хүлээлгелеринг парламентиниң болуп турар бис. Кажан чуртка Конституция сьездизинин дугайында хоойлу көстүп келирге, парламентинин санын ол азы еске талазынче эде көөрүнге чедир чон ол айтырыкта дедир эгил келер. Сөс кырынга чонун эрге-чагыргазы дээр, а кажан конституция өзугаар чурттакчылыг чер бүрүзүндө Төлээлекчилеринин үстүкү палатазы хевирлиг күрүнө органы көстүп келирге, күрүнө аппаратынын ажалдакчыларын саны “көвүдээ-дир” деп хөөрөдип эгелээр кижилеринин дугайын черле орта билбес-тир мен.

Конституция судунуң болгаш чаргы чарар судьялар институтунун үнүрүндө Конституция өзугаар суд эрге-чагыргазы база быжылтатынган. Сөөлүзү ачылдап кирипкен. Тус чер бот-башкарылганын хөгжүдериин аргазы көрдүнгөн. Удурлангышкар байдалдарын деңизгүрү-биле эрге-чагырга чадаларынын хамаарышпас чорунун принцип сагыттыгын. Хамааты ниитилелин үндезинери салдыган, кижинин эргелеринин талазы-биле төлээл чери, саналга палатазы — хамаарышпас аудит тургустунган, ниитилел амьдыралында политиктиг партияларын болгаш массалыг организацияларын ролу барымдаалап көрдүнгөн. Конституция чүүлдерин боттандырар талазы-биле практиктиг ажалды эгелээр эргежок чугула.

Ийи аңгы саналдар талазы-биле чидиг демиселге Чазак Даргазынын, ийи палаталыг парламентинин, тус чер бот-башкарылганын күүсөкчи болгаш төлээл органнын сонгулдаларын дугайында хоойлуларын хүлээп алган. Күштүг болуп турар сонгулда хоойлуларын уламчыладыг чоруну хевээр арттырган бис, сонгукчуларын 50 хуулуг сонгуур кызыгаарын хажытпаан бис. Чүглө депутаттар корпузунун сонгулдаларына сонгукчуларын келири 43 хуу кудулаан.

Чонун эрге-чагырганын дугайында чугаалаар болза, хоойлу-дүрүмге оон дүгжүшкүнүн барымдаалап көөр ужурулут бис. Бир эвес сонгулда уастоктарынга сонгукчуларын дөрттүң бир кезин келирге, сонгулдаларын хоойлу-дүрүмге дүтжүп турары ол бе, ынчан?

Оон-биле кады бо чорук хуу ажык бодал, эрге-чагыргаже чүткүр кижилерге шалтыктарын бирээли ол болуп турар. Республиканын болгаш тус чер бот-башкарылганын бюджеттери билдингир. Чон күрүнө акша-хөргөнтүлери төтөгүлээр чорукту болдурбас дийин.

Чангыс сөс-биле, Тыва чаа чус чылче чаа Конституциялыг кириген. ТАР-нын чонун эрге-чагырганын төөгүлүг кол принциптерин кези бистин камгалап арттырганын эскерери берге эвес. Кижинин эргелеринин болгаш хосталгаларын чардымизынга, демократтыг үнелиг чүүлдерге, экономиканын хөй адырлынга, рынокка, федерализмге олар дүтжүп турар, оон-биле кады олар биске чанчыл болу берген болгаш таарымчалыг апарган. Конституциялыг хоойлуларын утказы ынчан-даа, амгы үеде-даа республиканын бот-хандырлыгынын сорулгалыга дүштүк турары кончут-ла күзөңгиг ийик.

VIII.

Юбилейин Тыва хөй националдыг составы-биле байырлап турар, чурттуң ында 90 ажыг нацияларын болгаш улустарын төлээлекчилери чурттап турар.

Биске кол сорулга болза кижик буруз бодун оларнын хамаатызы кылдыр медресеп билзин, оон эргелери болгаш хосталгалары камгалаттыгын турзун дээш, республиканын иштинге чурттуң национал политиказынын Концепциязын болгаш Программанын боттандырары болур.

Национал айтырыгнын Концепциязын боттандырарына Россия Федерациязынын деңгелинде чергелиг кирип турар бис. Россиянын күрүнөзи хөй националдыг чонуну культуларын болгаш конфессияларын, дылдарын болгаш аажы-чаңчылдарын ниитижидилгези кылдыр тургустунган болгай, ынчангаш национал политиканы ону барымдаалап тургузар ужурулут. Бөгүн чуртта холушкар федерация тургустунган, ында республикалар, крайлар, областтар хаара туттуңгар. Бо таварылгада бүгү-ле субъектилер аразында дең эргелиг болуп турар.

Шак ыдыг федеративтиг тургузуп-биле чурт болгаш республика XXI чус чылче кириген. Болуушкуну оон ыңай канчаар хөгжүрүп – үе көргүзө бээр. Бистин чуртуус күчүлүг кижиге оон барааллаашкыны, бодунуң каттыштырыкчы эгези-биле кезээде ылгалып келген.

Национал айтырыгнын шийтирлээринге чугула чүүл болза бюджет федерализм болур. Оон хөгжүлдөзүн көрүүшкүннерин болгаш концепцияларын ачылдап кылырынга эң-не идепкейли-биле кирижир келген бис.

Кыдыкы Сонгу чүктүн районнарына болгаш оларга деңгелдирген черлерге Тываны кириштирип кааны – ол база национал политикаын айтырыгларын шийтирлээр дидир.

Национал айтырыгнын шийтирлээринге бирги ээлгеге Москва болгаш Санкт-Петербургу хоорайлар, Сибиринин шупту 17 девискээрлери – “Сибирь дугуржулганы” ассоциациянын киржөөкчилери, бистин акы-дуңмаларыс-биле кады ачылдажылыг хөгжүдери эки салдарны база чедирип турар.

16 биче ГЭС-терни тударына дерилгелерин республикага сөөртүп экээр дугайында Санкт-Петербургу хоорай-биле дугуржулганы боттандырар дээш ачылдап турар бис. Москва хоорайнын Чазак-биле бисте Чингине дугуржулга бар болгаш бо чылдын октябрыда оон-биле чаа дугуржулгага ат салыр деп дүгжүрүп алган бис. Бистин экономикавын хөгжүлдөзүнге Москва ылаптыг телевилелдер талазы-биле элзэн улуг капиталы салыр деп бодал турар. Саналдарны ачылдап кылыр талазы-биле Москвадан улуг делегация келген, дугуржулгага ат салыр хүннерде Найысылалга Тыва республиканын Хүннери эртер.

32 төлөвилелдеринин талазы-биле Алтай Республика-

биле дугуржулгага чоокта чаа ат салдырган болгаш кады хөдөлүшкенин протоколу тургустунган. Амгы үеде Хакасия Республика-биле 37 телевилелдер, Бурятия-биле 34 болгаш Красноярск край-биле – 79 телевилелдер талазы-биле кады ачылдажылыг дугайында дугуржулгаларга ат салдыган. Чоокку үеде Новосибирск болгаш Томск областтар-биле дугуржулгаларга ат салыры көрдүнүп турар.

Хамыктын мурнунда, оларга кадрлар белеткелинге дузаны болгаш кады ачылдажылыг дээш бистер өөрүп четтирип турар бис.

Сибириниң хөгжүдериинин Концепциязын хүлээп алыр талазы-биле Новосибирск хоорайга эрткен чылын ноябрь айда чөвүлел хуралга Россиянын күчүзү Сибирь-биле, оон эртеми-биле, чонун эң бедик угаан-бодал, арга-шинэ болгаш байлак курлавырлары-биле немей өзер дээр дугайында М. В. Ломоносовтун сестерин В. В. Путин сагындырган болгаш немезн. Тыва – Сибириниң кезикчигежи, ажыктыг геополитиктиг байдалды ээлеп турар. Ол чурттуң 1300 км. узун дүрттүгү күрүнө кызыгаарлыг, муруну талада чөлөңтиги болуп турар. Моолче болгаш Кыдатче сибирьжилер чогуу-на Тываны дамчыштыр эртер.

Кызыгаар чоогунга кады ачылдажылыг дугайында федералдыг хоойлу төлөвилелин амгы үеде белеткеп турар, ол өзугаар алырга, биске артык байдалдар тургустунар.

Эрткен чылдын ноябрьда чурттуң Президентизинин Улан-Баторга чоранынын соонда, Моол биле бистин харылзаавыс элзэн ажыктыг хөгжүп эгелзэн. Дүүн Успа-Нур, Завхан, Баян-Өлгий болгаш Ховдин бо дөрт аймактар-биле кызыгаар чоогунга садыг-экономикиг, эртем-техниктиг база культура дугайында 55 пункттуулар талазы-биле кады хөдөлүшкенин дугуржулгаларына болгаш протоколдарына ат салдывас. Кызыл хоорайга моол консул черин аждарын дүгредирин, Моолдун девискээрин таварты Ортааки Азияже болгаш Европаже киреринин торгу оруу хевирлиг “Муң чылдын оруктарынын” туудушкунуна киржирин дүгүрүштүвас. Бо чылын “Хандагайты”, “Шара-Суур” болгаш “Цагаан-Тологой” машина оруктарынын туудун доозар бис.

Кожавыс девискээрлер-биле кады Сибириниң эң байлак рыноктарын шигээдип алыр бис. Ону боттандырар төлээде, суг оруун шигээдип алырын болгаш Тываже демир-орук туудун дамчыштыр республиканың транспорт айтырынын шийтирлээр алаар бис. Азия болгаш Европа рыноктары-чаа үнер ужурулут бис.

IX.

Хүндүлүг өнүктүр!

Россия биле Тыва делегей ниитилелдигезинин кезекчигежи кылдыр оон эки-даа база таарымча чок-даа болушкуннары-биле кады делегей чергелиг чорудулгаже кирген дээрзин билер бис. Бисте карак четпес делгемнер бар, чер-даа, суг-даа, арыг агаар-даа, арга-арыглар-даа четчир, бойдузун өске-даа улуг курлавырлары бар. Оларны чүгле чөп ажылгаар херек. Россия болгаш Тыва XXI чус чылда быжырымчалыг хөгжүлдөзүн оруунче болгаш сайзырангай чурттарын чурттакчы чонунуң амьдыралын деңгелни чеди алыр аргаже үнер ужурулут. Тыва этностун (сөөк-язызы), оон

девискээринин бүдүн-бүрүн чоруу камгалаттыгын турар. Тыванын хөй националдыг чонунуң саны өзүп турар. Россия Федерациязынын составына оон күрүнө тургузуу ол-ла хевээр камгалаттынар.

Эрткен чус чыл тыва улуска өзүлүг алдын чус чыл болган. Улуг эвес улуска боттары күрүнөзүн тургузуп алганы, шынал-ла, салым-чолун шийтирлээринге ужу-дузалыг болган. Оон-биле тываларнын чон кылдыр сырый каттыжарынын чорудулганы доозулган. Чон, шынал-ла, бодунуң келер үезин тускайлап болгаш медреселди-биле тодаралып, бодунуң төөгүлүг оруун шийип алтар аргалыг апарган. Бистерге, амгы үениң салгалдарына, ол үеден эгелзеп демократтыг ниитиледи тургузарынын чугулазын бичии-даа чидирбээн, үнөлөп четтинмес дугуржулга бөгүн онаашкан-дыр. Адак сөөлүндө Россия-биле чоокшулажырынга ол эң чугула болгаш улуг базым болган, чүге дизе чогуу-на оон харам чок дузаны-биле Тыва Арат Республиканын тургустунары-даа база бодараары-даа чогуумчуп боттанган. Ынчангаш бөгүңү байырлаалдар – ол дээрге улуг чуртка сеткилдин ханызында бистин өөрүп четтиргенимниң база демдээ-дир.

Эртим өнүктүр!

Бо улуг төөгүлүг байырлап-биле хамыктын мурнунда улуг салгалга – ТАР-нын тургустунуу деңгелде турган, ону тургускан, ол дээш тулчуп чораан кижилерге байыр чедирерин чөпшээрер көрүңер. Бо болушкунга чүгле чангыс эки хамаарыштыг болгаш-биле бодунарын дугайында чаагай болгаш чырыткылыг исти Тыванын төөгүзүнге арттырып каан силер. Силерге черге чедир мөгейдивис, хүндүлүг чоочуннар!

Чонунуң төөгүлүг шийишкенин быжыгпаан, бөгүңү деңгелге чедир республиканы көдүрүп, XXI чус чылче, чаа муң чылче күчү-күштүг кижиринге быжыг магадылалды тургускан улуг кижилерин херзэн уламчылап турар кижилерге байыр чедирип тур мен. Силернин араардан хөй-хөй кижилерин – олар дээрге 240 кижик – аттары чонуну, Тыванын болгаш Россиянын мурнунга онза ачы-хавыялары дээш алдын номче – “Тываның XX чус чылда шылгарангай кижилери” деп Күрүнө номунче кийр бижиттинген. Оон-биле чергелештир 50 ажыг кижик – ол дээрге делегейде сурагжаан кижилерин аттары-дыр.

Адак сөөлүндө бөгүңү болушкунуң дугайын чүгле өөрөдиге номна

Реформаларның үе-чадазы ДУГУРЖУЛГАГА АТ САЛДЫНГАН

Тыва Республиканын де-вискээр энергетика комис-сиязы (ДЭК) доктаамал үн-дүнде ачылдап турза-даа, чү-нүң-даа мурнунда ТР-ниң Дээ-ди Хуралының туружундан организастыг чамдык айты-рылганы амга чедир ший-тирлөөзүн. Комиссия "РФ-ке электри болгаш чыгыг энер-гиязының тарифтерин күрүн-ден таарыштыр дугайында" Федералдыг Хоюлуда айты-кан сорулгаларны боттан-дыраарыне бүгү күжениш-киннерин уландырган.

Оон тодаргай, чижээ болза, "Россияның ЧЭС" АН биле ТР-ниң ДЭК-тин аразын-да кады ачылдык дуга-йында дугуржулгага ат сал-ганы болур. Ук дугуржулганы езугаар талаар боттарынга алган хүлээлгелерин күү-седир.

Бирээде, электроэнергия организасталарының чаар-тылга талазы-биле концепция-

Чазанын үстүнде айткан доктаалын езугаар бо хуусаа эртен соонда, электри энер-гиязынын өртөөгө таарыш-тырылга кылбас болгаш чүг-түле электри энергиянын дамчы-дарынга база системиниң ачы-дуза чедирилгезинге ертек-ти таарыштырар. Шилчилге үе-чадазын үстүнде бүдүрүк-чүлүрүн болгаш хереклек-чилериниң эрге-ажыктарынын балансызын сагыры негет-тинер, оон ачызы-биле элект-ри энергиязынын адаан-нажылгалыг рыногунче чоор-ту шилчилер.

Үште, ТР-ниң ДЭК-тин сүмелээнин барымдалаап энерго-АН-ниң чыл болгаш ортумак-дүргөн бизнес-план-нык ачылдап кылыр. Ычан-гаш энерго-АН "Россияның ЧЭС" АН-биле бизнес-план-нарын дугуржурунун мурну-да ТР-ниң ДЭК-ке чугалажыш көөрү-биле чорудар. Энергия өртөөгө таарыштыр ТР-

Мерген АНАЙ-ООН.
ТР-ниң ДЭК-тиң даргазы.

ШЫДЫРАА ФЕСТИВАЛЫ ДООЗУЛГАН

ТАР-ның 80 чыл оюнга тураскааткан шыдыраа фестивалы август 6-дан эгелээш, 12-де доозулган. Чеди хүн дүргүзүндө үргүлчүлөөн ачыр-дачыр демиселдиң түнелгиде тилекчилер илерээш.

Нийтизи-биле ук мөөрейге республиканын кожунна-рындан, сумуларындан 82 эр, 8 херээжен спортчулар ки-ришкен. Оларын аразындан 9-тан 14 хар чедир чалыш шы-дыраачылар база бар. Шыды-раа фестивалынын эге салыш Улусчу чогаалдыг бажынын-га болуп эрктен. Дараазында көрүкчүлөр болгаш аарыкчы-лар хей боорга, оюну "Херел" спортзалыне көжүргөн.

Хоочун шыдыраачылар-нын сактып турары-биле алырга, оон мурнунда рес-публикага болуп турган шы-дыраа мөөрейлеринге ындыг хей саныг спортчулар кири-жи көрбөөн. Ычангаш Кү-рүне байырлалыг турас-кааткан бо шыдыраа маргал-даазына анык-даа, хоочун-

шөлүңге чыскаапкан. Аааа Дээди Хуралдын Даргазы Ш.В. Кара-оол шыдыраачы-ларга, чадаг чарыш мара-фонунун киржикчилеринге болгаш Красноярск крайдан келген чадаг-тергелерге байырлал тазарыгы байыр чедирип, моон-даа сонгаар спортчу чедишкенин болурун күзөөн.

Спорт болгаш күш-культу-ра комитетинин даргазы С.В. Ооржак шыдыраа фестива-лының тилекчилеринге медальдарын болгаш акаш-шанжалдарын тывыскаан.

Шыдыраа фестивалының догдалдыг аргазы-биле ою-нунга эң шырак деп илерээш Шагаан-Арыгдан келген Ана-толий Кейв бири черни ал-гаш, 3000 рубль-биле шаңнат-кан. Ийги черни Андрей Он-дар алгаш, 2000 рубльди алган. Үшкү черни Сергей Севзэн ээлээш, 1000 рубльди алган.

Херээжен спортчулардан бири черни билингир шыды-раачы, республиканың 4 дакыр чемпиону Наташа Кол ээлээш, 2000 рубль-биле шаңнаткан. Ийги черни оон дүңмазы Айда Кол алгаш, 1500 рубльди алган. А үшкү черни Валерия Куулар алгаш, 1000 рубль-биле шаңнаткан.

Хоочун шыдыраачылардан бири черни Мадон Монгуш, ийгижин Алдын-оол Ондар, үшкүзүн Хеймер-оол Ондар олар тус-тус үлешкен.

Эң анык шыдыраачылардан бири черге 11 харлыг До-лаан Салчак төлөптүг болган. Ол боду бичи-даа болза, республиканың экс-чемпиону Хеймер-оол Ондарны чийк-уткан. Шыдыраага спорт мастеринге кандидат Сергей Севзэнни сан талазы-биле ол-шкан. Ийги черни Алыжы Куулар, үшкүзүн Херел Монгуш тус-тус ээлээш.

Аныяк мөгелер хурежи ИЙИ УДАА МАШИНА АЛГАН

Август 14-те Кызыл хоорайын Совет Тыяаның 5 чылы аттыг стадионунга 128 он сес хардан куду назынныг аныяк мөгелер хурежи.

Час соксап чок чаап турда-ла, көрүкчүлөр-даа, ху-режи күзүлгиде мөгелер-даа хей болган. Ол чүн көргүзүп турарыл дээрге, тыва чоуну национал байырлалына айна, өгбелериниң сагыш-сеткилин өвүрү, күзөл-бодалы, ханы ам-даа эгээртинмези-биле бисте бар болганы ол. Сеткил-хоонунуң ханызында өгбел-лериниң кылгыш күштүг, бижик дестүг болганы ол.

128 аныяк мөгени чыскаап-тарга, чаражың, түрүң чү дээр. Оларын аразында езуг-улут мөгелер дег, эң-хан-нылар безин бар болган. Ху-режиниң эгезинде ТР-ниң бол-гаш РФ-тиң жожа азыл каан туктарын өрткөн чыгыш че-мпиион, Өвүрүн мөгези Ким Се-ден-оол көдүргөн. Оон соонда черге чамалыч чоран эрилер хары утла ужуп үлүкен дег, 128 аныяк мөгө дөвип эгелээш.

Ол бүтүн көрүп олурган аалчы Моолдун Баян-Өлгүй аймакта Цэнгол сумундан келген Тонор-Ул башкы: — Бо аныяк мөгелерин девири кай кандай дыр. Моолда оолдары бичизинде-ле девиригге шоклаа күш-культура кичээлдеринге өвөредип турар. Харың-даа де-вириң өвөредип тускый уни-верситет безин бар — деп чугаалады.

Баштайгы салгынын мөгел-ери хурежи эгеледи. Чөөн-Хемчик кожунунун мөгези Хеймер Монгуш оонан чер-даа алыспай, доран кагды. 8

мөгө салыкчыларының бир-ээзи-ле ийи саазын сыгырып алгаш, кылгырып алган ийи мөгезин боду чааскан хуреш-тирил турган. Оларын сыгы-рып алган саазынарында ады кирген мөгелерни кол судья микрофон-биле шөлче ху-режи-биле кылгырып турган. Шап ыччаар 16 мөгени бичи када үндүр кылгырыптарга, мөгелер уурук-сууруктап, чамдызы аяр озаалдан үнү кээрге, кымнын кым-биле хурежи туурар билимдерин баар болду. Ыччалза-даа та-ныыр мөгелерин көрүкчүлөр кый деп, хей-эйт кирил турар болду. Бир куу содактыг оолду ногаан содактыг оол ийи эгин бажындан алгаш, бөөлдөп, "вертоллетта" октады.

Ыччалза-даа эки хурежи мөгелер ылгалып, оларын ат-сымын кижы билер апар-чорду. Кызылдың мөгези Са-лим Ондар удурланыкчызын солагай холу-биле эгин ба-жындан алгаш, оң холу-биле буудуңдан алгаш, баш ажы-октады. Би-Хем кожунунун мөгези Сай-Даш Ондар она-ларын чер алыспай турду.

— Аныяк мөгелерин хурежи туурары эки, арга-хоргазы хей-дир. Тилептеже чүктүлдү мыйраң тергинин дег. Ыччалза-даа экин эргити-ралажып хурежи турлар. Көрүңер даан, демин чаа 128 турган мөгелер шак безин четпей эзөөжү берди. Моолда ындыг эвес, аныяк-даа мөгелер далаш чок

хурежи. Ында мөгелерин бичизинде-ле эки белеткеп, үргүлчү хурештирил турар болгаш ындыг. Оон ынай моол хурештин бир онзагы чүлүтү — бөрт чок келген мөгелерни шуут хурештирбес — деп, демги-ле аалчымыс моол ты-вазы Тонор-Уял хөөрөп олурду.

Чамдык мөгелер октадып алгаш маргышыл, хурежи турган эжиниң эгин содаан-дан салбайн, катап хурешти-рерин негеп туруп бээр болду. Удурланыкчыларынын холу азы дискээ черге мурнай дээпкен деп-ле маргышыл турган. Чамдык мөгө са-лыкчыларынын аазатпай азы хуреш дүрүмү билбес болга-ны-биле ындыг маргышыл-шыннарын кол судья чарып турган. Бир мөгө салыкчызы мөгелери октажыптарга, (бирээзи мурнай, эскези соннай бары ухарга) дег болган, катап хурежиер деп туруп берген. Сондай дүшкөн мөгө октаан мен деп маргы-шы эгелээш. Мурнай дүшкөн мөгө октааны шын деп ба-дыткан, эжиниң холу туткаш, шөлдөн үндүр кылаштап чоруй барды. Ол мөгенин хөрлөп маргышпайн, октаан эжин хүндүлөп туураынга дыка таарызынды.

Москва хоорайда өвөредип, чурттап турар аныяк мөгө Айдын Монгуш дыка хей удурланыкчыларын октап, 16 мөгө артыкже дээр хурешкен. Шүлүдө чоокшулаан тудум, мөгелерин кичээлгилки, ааангыры дам барып, бот-боттарын ажайы алыры берге-

дэн. Шап ыччаар 128 мөгеден эң шырак 8 мөгө арткан. Сүт-Хөлдүн мөгези Монгуш-оол Ооржак, Алтын Серен-Чикит, Байлак Сат, Би-Хемнин мөгези Сай-Даш Ондар 5, 6, 7, 8-ки черлерни ээлээр аргалыг болган. Сөөлгү дөрт мөгө Мерген Монгуш, Леня Хо-валыг, Ким Седен-оол, Арга Ооржак арткан. Мерген Мон-гуш биле Леня Ховалыг удур-ланыкчыларынга үр-даа бол-байн октактан. Сөөлгү ийи мөгө Сүт-Хөлдөн Арга Оор-жак, Өвүрдүн Ким Седен-оол харгынын кашагайы, эзир-ниң шүгүрдөз-биле кал-шак септиржи алганнар. Ат-сура-лыг мөгелер чурту Сүт-Хөл огул Аргас Ооржак удурла-ныкчызын буттап, ол-бо шө-лүп, октаар чазып-ла турган. Ыччалза-даа эрктен чылгы-ч чемпион Ким Седен-оол эки белеткедигин көргүзүп, бо чылгыч база тилекчи бооп, ийги удаа "Ока" машина-биле шаңнаткан. Эрктен чылгы-ак, бо чылгыч көк "Ока" алган бооп турар. Үжүрлөшкөн мөгө Аргас Ооржак өнүт те-левизор-биле шаңнаткан. Аааа немей Сүт-Хөл кожунунун чыгырга даргазы Иван Шы-вакович Монгуш 3 муң аакшын мөгезинге берген. 3-кү, 4-кү черлер алган Мерген Монгуш биле Леня Ховалыг 3-3 муң аакшалар-биле шаңнаткан. Аныяк мөгө Ким Седен-оолдун ийи чыл улаштыр шүп түрү — ийги тилептирбес Ара-езуп олурарын херечилеп турар чадаас.

Борис ОНДАР.

32 кү. деңзилиг шойну 129 катап көдүргөш, бири черни алган. 79 катап көдүргөн Александр Позыбин ийги, 77 катап көдүргөн Максим Финигонов үшкү черлерни тус-тус ээлээш.

Штанганы ийи холдап көдүреринге боттарынын деңзизинге Виктор Тынтык, Игорь Черногоров (аар атлетикага спорт мастери) чемпионон, тус-тус рекорд-тарны тургускан.

ҮЕ ИЛЧИРБЕЗИ

Үе менге, төнчү чок-даа бол, кижиниң угаан меделериниң ачызында тус чер аайы-биле аңгы-аңгы кезектерге чардыгын бир-ле дугаарында, кайы орайда кандыг эрге-чагырга холда киргени-биле, дараазында, ол-ла уелерде уран чүүлүн сай-зыраан утланышкынын аайы-биле. Кайы-бир эрге-чагырга тергилүүгүзүз эвес хемчээл — улут-ла дизе, каш-ла чүс чылдар-биле денне-жир, а ону өске күрүнө үези дегит сулу калтар.

Шап ыччаар Үе илчирбеси уламчылап бар-ла чыдар. Солчуп турар уелерин, эрге-чагыргаларын аразын чо-нун уран чүүлү илчирбелен-дирип, тудуштуруп турар. Ычангаш, чоңун иштиги байлаан, оон сайзыралын илереткен уран чүүл менге Үени бодуну-биле биза кезек-те чарыптар күчүлүг. Оон журундан-ла, бурунгу Тыва девиесктерин төөгүзүлгө кан-дыг-бир күчүлүг хаан, беглер-ниң ады-биле холбайын, ол уелерин бажырыктарында тывылган чоңун уран чүүлү-нү деннелинге эрге-чагыр-ганы холга берилкен бис:

Кара-Суг культуразының үези, Сыын-Чурек культуразының үези дээр кышак аан. Моңу алгаш көөргө, уран чүүл үе-биле чаржалажып, менге назынныг орук-биле чылып бар чоруур болгаш күрүнө эрге-чагыргазынын ыракта кырында кылгытып бар чорууру көскү.

Бурун үеде Бижиктиг-Хаага азы Мугур-Сарголга кижиниң холу-биле кылдын-ган хаада бижиктер, чуруктар-ны бо хүндүл көрүп боор бис, а ол үенин күрүнөзи, оон удуртулганы биске дүмбөй калдыгы бооп арткан болгаш чүгүле даап боодашкыныс-биле билдинер. Ийе, моон-на уран холдар-биле кылдынган чүүлдер төөгүтө эгээртинмес байлакты келир салгалдарга арттырып каары маргыш чок дээрзин түнөп боор бис.

Танды-Тыва Улус Рес-публиказының тыгылганындан бээр 80 чыл болган хүннери моорлап келди. Байырталы-выска боттарыыстан аңгыда, келир аалчыларыыс саны эзээш эвес. Аал ээзи кижжи хүндү езугу-биле өнүккүлери дөржө олуртуп, ак чемиин дээрзиниң тударындан аңгыда, оларын соонугралын хаара тудулар болгаш боттарыыс-тын бүдүр чоораалыысты дукааа кодурутуп чүүлдерин сагыштаада арттырып оорар бис. Ындыг чүүлдер бойдус чалгалганындан бисте чок эвес: моюнуларыыс кагылдыра аарак, келген өнүккүлери чы-ча-ла эргин артаан чаштарга дөмөйлөп, бажыныс-биле им-нөй боор бис — бо дээрге Азия дилити төвү-дүр, бо дээрге Бег биле Хаа хемини каттышканы-дыр, делегейиниң улуг хем-нериниң бирээзи Эне-Сайның даазыл-дамырлары ол... Дараазында тыва кижиниң уран холдары-биле кылдынган чүүлдерге оларын соонуграк сеткилдериң доңгаш-тырыыс албан, бурунгу уран чүүл кымнын көскү карактарын имирээртпес боор. Амгы Тыва төөгүзүңге хамаарылгалыг чаа турас-каалдар бир чамдыгыыстан сеткилвиске таарышпас-даа болза, оларын чакырып база шыдаас бис. Ол үе улут, бир-ке кылгылар аразында чан-гыс-ла кижиниң кылган ажал-дары, сөөгү бижыг кижиниң назыны хире — 80 чылдар иш-тинде эрктен төөгүзүстү ка-рактыг-ла кижжи бурунунун мурнунга чаа салып берген дег кылдыр билдинер.

А ол ажалдарын саны хей эвес-даа бол, оларын бирээ-желе узун төөгүн херелден-дирген Ондар Товарищ-тайның "Тока", "Дүжүп бер-бөөн арат", "Каларчы" деп ту-раскаалдары ол Ырак-чоакта өнүккүлериыс бо тураскаал-дарныкы кайы-бирээзинге ал-бан дужар болгаш "Кымыл ол" деп ону бүдүргөн уран шеверин дугайында ала-чайгаар соонугру бээр, а тывызык угаанылары: "Кү-

рүнеер баштайгы удуртук-чузунун тураскаалынын ор-нунда чыдар даш үеде салдын-ган бе? деп алаң кайгаарлары магат. Даап боодашкындан тывылган үстүнде айтырыл-га белең боорувустан аңгыда, оон харылары бир-ле дугаарында боттарыыска бо хүннерде эргежок чутула-апарган. А ол мындыг.

Эрктен чүс чыл-биле бурун үени уран хол-дарының ачызы-биле төөгү-күн Чадамба оглу Товарищай Ондарлар чурту — Үстү-Иш-кин бажына тайга-таксылга 1948 чылда төртүтүнгөн. Ол чылдарыны ачы-төпү, шына-ла, ада көрбөзүн оглу көөрүн амыдыралы-биле бадтыкаан-нар. А оон мурнунда чаш, школачы чылдарда ырбыска мага-боттут бичи Товарищ-тай өөрүндөн көскү салым-чаан-биле онзалып ылгал-баан-даа. Ийе хазын, чажын-дан шуруун чазар Ишкин-ниң теректерини кылын чөөрүзүндөн аят дүрүлөп чаап эгелээш, а школага пар-та артынга орукпаңда, ол хана солун чурукчуз апарган. Би-чиде чидик бижек холга кир-генде чазамас олак кайда боор, класска хана солун чурукчуз чок деп таварылга туруп көрбөз — кижжи бурузү-ле бир-ле хандыкшылыг кыл-дыр төртүтүңер. Школачы Товарищай өөрүңүн мурун-че-даа ушта чүткүп көрбөз, оларын куудурунда-да ар-таан, хейүн аразында орту-зунга-ла чораян. Бир солун чүзөзи — хачы туткаш, кандыг-даа амытангы дүрүзүң доран кезитер кижжи болган. Чээрби хар ашкында, шериг соонда, оон сураа уран чүүл үчилчизинде кирил алган болган. Че, ол-даа школарга чурук башкылар ындыг-ла эртем турган. Шеригте тур-гаш, ол ыштан девип турар мөгелер чаап экелгеш, Культура кымызынын сайдыш Матпа Хоумушуга көргүзүлгө, демгизи кайгаанындан бажын чайгаш, шылгалда чока, өвөредиле чыныгы ортузун-да ону үчилчизе кирипкептер ийи өөрү кайып билер кийик. Ону дооспайн Товарищай өвөредилген Алма-Атаның уран чүүл үчилчизинче шил-чиптирил алган. Чөөн чүк ул-зунун, Топ Азияның чоңары-нын уран чүүлүн шилчээлди аарына ажал орук ында тур-ган. Кызыл дипломго холга алган чурукчу улаштыр Мос-квада чуртунени В.И. Суриков аттыг уран чүүл институтунун студентизи болган. Үчилчиде, институтка кижжи кайгаар чүе чок, ол барык кижжи бурунун ажалдар эжиктери-дир. Ыч-чалажок ол хейнүк ажалдар эжиниң чазыпкан хевирлиг — скульпторда өөренип турар дикшенер. Тывада ындыг кижжи бар чүе бе, моң? Келгеш чүнү кылырлы? Ле-ния-Аланин бажы кылдыр бе? Эш-өөрге, дорлук-терелге ол харын соонугралын, тывы-зыксыг чүе болган.

"Скульптор" деп тыва дыл-да чиккен чадалчак сөстүң ужу-ур-утказын республика чоңу Советтин Тыва-40 харлап турда, сулугу кара-биле кө-рүп боор аргалыг болган. Кон-чүт шалыпкыны-биле дүн-хүн чок ажалдан тургаш, скульп-тор Товарищай көскү тыва күрүнө ажалдыкчызы, Соци-алист Күш-ажылдын Маалы-ры Салчак Калбакхөрекович Токанын хөрөк тураскаалын хулерден шыктааш, Кызылдың эң кескү черинге тургузукан. А Токанын амыдыралында "аксыңың кежи халайнайып чораш" болгаш ындыг ийке-ле, тураскаалы база кыска үеде кылдыган.

1984 чылдың күзүңнүдөн эгелеп чоң скульптор Ондар Товарищайны сеткилгиле күлээп ал, оон арнын танып эгелээш. Ийе, Тока дарга-да дигил-ле-дир, тураскаал-даа менге-ле-дир. "Даргавыстың ады, адазынын ады кайыл, Ондар?" Тураскаалдар-биле холбайшан уран чүүлде көрүш бир өске боор чүе болду ийиң! Ындыг харыдан боду-вустун чегеничисти миний, чугаа уун ескертп-даа турду-

вус. Хоюглап каан гранит де-жектиг Токанын хөрөк турас-каалыне топпап көрүлтери-виске, чаа төөгүвүстүң 40 хире чылдары оон адыштарыны иштинге турганын бодай бээр бис: ыы-сыы, эзелдинде боо-лаашкындан эгелээш, Со-вет Эвилелинге каттышканы-выс, хыралбас чалгынарны-выс хергенивис, ие көрбөзүн кызы көргөни кылдыр сайзы-раанымыс дээр. Бо тураскаал-да эрктен амыдыралыыстан карангы, бүлүргөй, чырык — кандыг-даа талаалары То-варищайның уран холдары-биле шуткуттуган.

Удаваанда эң баштайгы тыва скульпторувус Салчак Токанын өөрүңүн удуруланыштыр, ол күрүнө баштыңчызынын дүн дүжү-рүп, карангылашкып чыл-дарының херечизин база-ла хулер-биле шуткуп куткаш, Чурукчулар бажынынын мур-нун орта чоңга бараалгалы-ты. "Дүжүп бербөөн" азы "Ки-лөөңнөөн арат" деп ханы утка-лыг тураскаал репрессия му-зейининг бетинде бодунун олудун ээлеп алды. 25 хире чылдар дүргүзүндө узам-дыккан политиктиг шаажылап үезиниң: ол дээрге ТАР намының Топ Комитетиниң кежигүнери Бун-Бадрыгы, Нарамандыгы болгаш ТАР Би-че Хурал Президиумунун дар-газы Нимажапты ажалындан халаанындан эгелээш "Сүт-Хөл херээж" четкен чылдар аразынын чалыны келек чер-зин диды дег бижыг туруш-тут, чаныш-сыныш билбөз чырык шырагындан-ла тода, чүс-чүс шаажылатканынын өвүрү болган хулер тураскаал-дан билдинип турар.

Ондар Товарищай В.И. Суриков аттыг уран чүүл институтунда скульпторга өөренип тура-ла, төрөөн Ты-вазын, тыва чоңунун ийи ову-рун хая-дашка, хулер шут-кутта кандыг азылгыт илере-дирин үр-ле бодал келген. Де-легей дүржүлгезинде ие-чер, херээжен не кижжи-биле чүүл-дештирер болган: холунда чаш урулуг, бодал чекен-терит азы селеменг дээр ышакш тураскаалдар — ислер. Оон күзелиниң тывызын кыл-дын делтерлерде-даа эвес, оран-делегей дүржүлгезинде-даа эвес, бодунун өскөн-тө-рөөн саарылыг Ишкенин, тербе карактарлыг өөнүк иштинде шадган тура-ла бар болган — адазы, дайлары, ажалы, боду-даа мал када-рары, мал ажаарындан өске ажалга кандай боору кызын-наашкың деп сагышча чырыг-кылаш кыгган. Диплом ажалы болуп "Каларчы" деп ту-раскаал ыччаар төртүтүңен. "Тос-Булак" аржаанын бе-тинде дөңдө дагылажың эгилеп алган "Каларчыже" асфальтылыг орук чаа бут-кен болгаш амгы Наадмын хей саныг аалчыларынын соонугралы аанаа узер. Чурук-чунун бодалы — ораныстын эгүүр шадган хол-ла ээзи тыва каларчы дугайында. Бөдүүн каларчы арат-ла оран-чуртун ээлеп, хумаалап, амы-дыралынын улуг оңуңуңул, күрүнө баштаар азы эртем-билит эреминче шымыр ажал-төпүң бодардып чоруур.

Бо оранга каларчы араттан хүндүлүг юки тыгылбас, мал соондан кылаштаан кижжи барааны бо оранга көзүлө-ле, амыдырал манаа өзүп-мандыр. "Бо тураскаалды-лыгыр хоудуа чүе тургускай чоор, Чадамбаевич?" "Хоорай иштинге кым мал малдап чо-раан боор! "Каларчының" хой-лары боор дөө даштарыңан кыны ам-даа көүдөдир мен. Карак четпес Чедер довузу кайгамчыктыг дөңгө-ле, аа! "Каларчының" ылап-ла туру-жу бо! Скульпторун ындыг сөстери диччээш ораны-выстын менге овуру ылап-ла шилиттинген деп биле бээр бис.

Скульптор чурукчунун холдары кедерге уран ажал-дары бүүдүр билери ылап, оон салаалары көзүлөп карактарлыг чүе дег тилстен, малгастан, даштан, ыштан төртүтүңер овуларын дыр-

гак каазы дег-даа четпес-тудузуң эскерип кааптар. Ыччалза-даа бо хевирин уран чүүлүңе оон ээзиниң иштиги байлак делегей уран холдардан аар деңзилиг.

Россия Федерациязынын алдарлыг чурукчуз деп бедик атка төлөптий болган баш-тайгы тыва скульптор Ондар Товарищайнын бодалдары бодунун салым-чаанынын ачызы-биле алдаржар Раиса Аракчаа, Иргит Шагдыржап, Совет Эвилелиниң Маалы-ры Хоумуш Чүрүгү-оол, Түлүш Кечил-оолдун ову-лары-биле кызыгаарлаптын-маан, ол төөгүже хандыр кирген Беш чыл бурунгаар Кызылдың Донмас-Суг дүжү-ла дег кырында, догдалдыр орук кылдыгы тускый чыдын-ныг даш көстүп келген. Оон бижимелин номчуруга, аааа Тыва күрүнениң тургузукчуз Монгуш Бун-Бадрыгынын тураскаалы турар деп айттып каан. Эң баштайгы скульп-торувус төөгүзүс культу-разында дудуан арыны ажалдар дээр ол тураскаалдык биче хемчээлин шалышын кыл-ган. 1998 чылда тускый комис-сия-даа, республика-даа Чазак доктаалы-биле ол төлөви-лелди хүлээп алган. Хүн ноян Монгуш Бун-Бадрыгы олупу алгаш, дискээнин кырында салып алган Үндезин Хоюлуга (Конституцияга) ат салып орак кылдыр тураскаалды сикилбигинен. Ондар То-варищай бо улут ажалы калды бүүдүр эштери Донгак Хей-мер-оол, Дондук Тойбухаа-биле ТАР-нын 80 чылдына чогулдулар деп бижыг бүү-редилг турганнар. Ыччалза-даа амыдырал алдарлыг чу-рукчууска эзэргөп чок болду, төөгүзүсте Түрк каганадынн үезинде даш көжээлөр кылып турган үеден бээр уттундур-ган уран чүүлдү дигригип кел-ген, холар салым-чаанын уран шеверивис Ондар То-варищай үр эвес арааш, 1999 чылдың эгезинде хенер-тен мөчүдү. Ол эгиттимес чидириниң ужурунда на бо хүнде хааа-даа адап, бижип туруларыыс улут күрүнө ажал-дакчызы Монгуш Бун-Бад-рыгынын саадаар ужурул ту-раскаалынын орнунда биж-имелиг даш чыгышпаан.

Баштайгы тыва скульп-тор Товарищайнын өске өөрү ол ажалды "о-гудупкан болгу дег. Улут ту-раскаал кылларыңа чүгүле уран холдар негеттимес. Эрге-чагырга албан-дужаал-дыг улус-биле чугаа кылып билер чазаныг болуру база чугула. Ондар Товарищай улутну үлүт кылдыр, бичини бичи кылдыр меделер чугаалажып билер болгаш, бис-ке арттырган тураскаалдары тыгылган. Башта төртүтүңен тураскаалды сикилбиг-шут-кааш, дөлгээри дээрге чонар-даштан чүс-чүс-лаа дүрүлөп чазары эвес. Он-он улуг эргелиг кижилер-биле чугаа кылдыр, бир-ле чүүлдү дугу-журу, акаш-келек айтырын ызы-бүрү талаан тывары дээр баар. Оон ужурунда-на бири скульпторувус жажан-даа дыштанмай, "ажыл, ажал-ла" деп балдыр сымлай чораш, чаа бодалдарын чо-гутпайн бадды. Ыччалза-даа оон бодунун ажалдары-биле, бодунун намдары-биле төө-гүвүстүн чаа арынарын ажалгы, сөөлгү 80 чылдарың бүүдү катпаан сестери ол.